

PRZEGLĄD LITERATURY TEOLOGICZNEJ O WSCHODZIE CHRZEŚCIJAŃSKIM W LATACH 1939—1947

Ostatnie polskie zestawienie literatury teologicznej o Wschodzie chrześcijańskim było doprowadzone do r. 1933¹⁾. Obecne zestawienie należałoby więc rozpocząć od r. 1934. Względy praktyczne wpłynęły jednak na zacieśnienie niniejszego zestawienia do lat wojennych i powojennych. Prace z zakresu orientalistyki chrześcijańskiej do r. 1939 są teologom polskim na ogół bardziej znane i łatwiej dostępne, niż prace z okresu od wybuchu wojny r. 1939. Dlatego zestawienie literatury teologicznej o Wschodzie chrześcijańskim za ostatnie lata od wybuchu wojny wydawało mi się pilniejsze i pożyteczniejsze.

Zestawienie to nie jest niestety zupełne. Przy jego opracowywaniu były mi dostępne następujące publikacje: przede wszystkim wydawnictwa Papieskiego Instytutu Studiów Orientalnych w Rzymie: kwartalnik *Orientalia Christiana Periodica* za lata 1939 — 1946 oraz seria publikacji źródłowych i monograficznych tegoż Instytutu, pt. *Orientalia Christiana Analecta*²⁾; dalej czasopisma rzymskie: *Gregorianum* (1939—1947), *Periodica de re morali, canonica, liturgica* (1939 — 1947), *Ephemerides Liturgicae*, ser. I. *Analecta historico-ascetica*, i ser. II. *Ius et praxis liturgica* (1942—1946), *Apollinaris* (1939—1942); z wydawnictw zaś francuskich, wojenne i powojenne zeszyty wielkich encyklopedii francuskich: *Dictionnaire de Théologie Catholique* (tomy 14 i 15, litery S, T, U, V), *Dict. d'Archéologie chrétienne et de Liturgie* (t. 14, lit. P, R), *Dict. d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique* (t. 11,

1) X. Dr A. BUKOWSKI T. J., prof. Uniw. Warsz., *Ostatnie dziesięciolecie (1923—1933) badań teologicznej myśli dysydenckiego Wschodu*. Odbitka z „Nasza myśl Teologiczna“, tom II.

2) W dalszym ciągu używać będę skrótów OCP i OCA, dodając przy OCP liczbę tomu, rok i stronę, a przy OCA numer bieżący serii i rok wydania.

lit. C), *Dict. de Droit Canonique* (t. 3 i 4, lit. C, D)³). Z czasopism poświęconych wyłącznie zagadnieniom Wschodu chrześcijańskiego brak w naszym zestawieniu takich, jak *Échos d'Orient*, *L'Orient chrétien*, *Irénikon*; brak także ogólnych czasopism teologicznych francuskich, włoskich, angielskich i niemieckich, w których również drukowano rozprawy z zakresu orientalistyki chrześcijańskiej. Ale na pełne zestawienie trzeba by może jeszcze długo czekać; z drugiej zaś strony materiał zebrany z wymienionych wyżej publikacyj jest już tak obfity, że zestawienie i omówienie go, mimo braków, będzie z pewnością pożyteczne.

Od zestawienia opracowanego przez o. Bukowskiego różni się niniejsze zestawienie pod dwoma względami: 1) zestawienie o. Bukowskiego ogranicza się tylko „do teologii w ściślejszym tego słowa znaczeniu t. j. do teologii dogmatycznej“⁴), niniejsze zestawienie obejmuje wszystkie dziedziny nauk teologicznych, więc prócz dogmatyki z patrystyką, także teologię życia wewnętrznego (ascetykę i mistykę), liturgikę z archeologią chrześcijańską, prawo kanoniczne, historię kościelną z jej naukami pomocniczymi; 2) zestawienie o. Bukowskiego, jak zaznaczono w tytule, obejmuje prace dotyczące myśli teologicznej tylko „dysydenckiego Wschodu“, niniejsze zestawienie obejmuje także studia nad Wschodem chrześcijańskim zjednoczonym z Kościołem katolickim. Z prac dotyczących patrystyki greckiej pominięto w niniejszym zestawieniu te, które nie łączą się ściśle z kontrowersjami teologicznymi Wschodu chrześcijańskiego z Zachodem katolickim; pominięto na przykład kilka prac o Diatesaronie Tacjana, jakkolwiek były drukowane w OCP i OCA, należą one bowiem raczej do biblistyki a nie łączą się specjalnie z zagadnieniami stosunków między Wschodem i Zachodem chrze-

3) Wydawnictwa powyższe cytować będę w dalszym ciągu w następujący sposób: Gregorianum i Apollinaris bez skrótów; pozostałe w skróceniu: Periodica de re morali, canonica, liturgica — Periodica; Ephemerides Liturgicae — Ephem. Lit. z dodatkiem ser. I lub II; Dictionnaire de Théologie Catholique — DTC; Dict. d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie — DACL; Dict. d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique — DHGE; Dict. de Droit Canonique — DDC.

4) BUKOWSKI, dz. cyt., str. 5.

ścijańskim. Jedynie w dziedzinie Mariologii uwzględniłem także prace o nauce Ojców greckich nie związane ściśle z kontrowersją o Niepokalanym Poczęciu Matki Najśw., mianowicie te, które odnoszą się do aktualnego dziś w teologii zagadnienia o Wniebowzięciu Najśw. Marii Panny. Natomiast w odniesieniu do tych odłamów chrześcijaństwa, które na skutek herezji chrystologicznych nestorianizmu i monofizytyzmu odpadły od jedności z Kościołem katolickim już w V wieku (Mezopotamia, Syria, Armenia, Egipt, Etiopia), objęte zostały niniejszym zestawieniem prace z zakresu chrystologii, soteriologii i sakramentologii, gdyż w tych zagadnieniach nauka nestorianów i monofizytów różni się od nauki katolickiej.

Zasadniczo wymieniam tylko prace katolickie o Wschodzie chrześcijańskim. O pracach niekatolickich wspominam tylko o tyle, o ile znalazły oddźwięk na łamach czasopism katolickich.

Oprócz prac zagranicznych z zakresu orientalistyki chrześcijańskiej, o których przede wszystkim pragnąłem podać wiadomość teologom polskim, zebrałem także prace polskie, wydane już po wojnie. Jest ich jeszcze znikoma ilość i niemal wszystkie należą do dziedziny historii kościelnej, z wyjątkiem jednej chyba pracy ks. Dra Radomskiego o Marku Efeskim, która zresztą została wydrukowana jeszcze przed wybuchem wojny, jakkolwiek na rynku księgarskim znalazła się dopiero po wojnie. Zdaje mi się, że nie pominąłem niczego z polskiego dorobku orientalistyki chrześcijańskiej. Gdyby coś uszło mojej uwagi, wdzięczny będę za wszelkie nadesłane mi uzupełnienia. Niechaj i ta garść wiadomości o zainteresowaniu polskiej nauki teologicznej dla spraw Wschodu chrześcijańskiego świadczy o tym, że mimo najstraszniejszego ucisku w czasie okupacji niemieckiej, nie zacieśniliśmy się tylko do spraw naszego bytu narodowego i politycznego i nie straciliśmy z oczu spraw ogólnych całego Kościoła, zwiastująca tej tak żywotnej sprawy, „aby wszyscy byli jedno“. Dziś, gdy nauka polska dźwiga się do nowego życia, odzywają także nasze zainteresowania naukowe dla spraw

Wschodu chrześcijańskiego, tak nam zresztą zawsze bliskiego z powodu naszego położenia geo-kulturalnego.

W tytule podałem lata 1939—1947 jako ramy czasowe dla zestawienia. Muszę jednak zaznaczyć, że za rok 1947 posiadałem bardzo niewiele materiału z zagranicy, w szczególności brak mi było wydawnictw OCP i OCA za rok 1947. Natomiast prace polskie włączyłem do zestawienia także te, które wyszły już w r. 1948; podobnie z encyklopedii francuskich zebrałem materiał zawarty w zeszytach wydanych już w r. 1948. Z czasopism zagranicznych, których rocznik 1939 był mi dostępny w całości (OCP, Gregorianum, Periodica, Apollinaris), zebrałem materiał z całego rocznika, więc także z numerów wydanych przed wybuchem wojny. Czasem nawiązuję do prac publikowanych jeszcze przed rokiem 1939.

W układzie materiału zebranego poszedłem zasadniczo za wzorem o. Bukowskiego. Najpierw zestawiam wydawnictwa źródłowe do wszystkich gałęzi nauk teologicznych o Wschodzie chrześcijańskim, następnie opracowania systematyczne, monografie i ważniejsze przyczynki naukowe dla każdej gałęzi nauk orientalnych z osobna. Przy pracach, które wyliczam tylko na podstawie recenzji i notatek bibliograficznych w czasopismach, podaję prócz tytułu dzieła także źródło, z którego czerpałem wiadomość.

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE

Na czoło wydawnictw źródłowych wysuwa się zapoczątkowane jeszcze w 1929 roku przez Św. Kongregację dla Kościoła Wschodniego wydanie źródeł do prawa kanonicznego wschodniego (*Codificazione Canonica Orientale. Fonti*). Na źródła te składają się nie tylko zarządzenia władzy duchownej (soborów, synodów, patriarchów), lecz także komentarze kanonistów wschodnich. Te właśnie komentarze stanowią materiał wydawany w serii II owych *Fonti*. Z tej serii zostały wydane w czasie wojny następujące zeszyty: zesz. III, V, X, XXX dla prawa bizantyńskiego; zesz. XII, XV, XXI dla prawa ormiańskiego; zesz. XVI dla

prawa chaldejskiego; zesz. VIII i IX dla prawa Malankarezów; zesz. XXVII i XXVIII dla prawa syryjskiego⁵⁾. Série III zawiera materiały do prawa wschodniego ze źródeł rzymskich. Z tej serii wyszedł w czasie wojny tom II, zawierający akta papieża Innocentego III dla Wschodu chrześcijańskiego⁶⁾.

Inne wielkie wydawnictwo źródłowe, zapoczątkowane w r. 1907, to *Patrologia Orientalis*, wydawana pod redakcją księdza Graffin i profesora Nau. Nadzwyczaj cenne to wydawnictwo drukuje teksty biblijne, liturgiczne, kanonistyczne i patrystyczne w językach wschodnich: arabskim, syryjskim, syro-chaldejskim, koptyckim, etiopskim, ormiańskim, gruzińskim, greckim i cerkiewno-słowiańskim. Do wybuchu wojny wydane zostały 24 tomy, przeciętnie po 700 do 900 stron każdy, oraz trzy zeszyty tomu 25. W czasie wojny został wydany tylko czwarty zeszyt tomu 25, zawierający homilie katedralne Sewera z Antiochii w tłumaczeniu syryjskim Jakuba z Edessy. Ten ostatni zeszyt jubileuszowego tomu 25 przyniósł żałobną wiadomość o śmierci księdza Graffin, zmarłego 3.I.1941. Olbrzymiej wiedzy i nadzwyczajnej pracowitości ten kapłan, przez blisko 50 lat oddawał się studiom literatur orientalnych chrześcijańskich, od roku 1894 jako wydawca 3 tomów *Patrologii syryjskiej*, następnie jako redaktor czasopisma *Revue de l'Orient chrétien* i od r. 1907 jako wydawca *Patrologii Orientalnej*.

Księgarnia nakładowa C. Beyaert w Bruges w Belgii zapowiadała od r. 1939⁷⁾ nowe wydanie *Patrologii łacińskiej* w 222 tomach, *Patrologii greckiej* w tekście greckim i łacińskim w 161 tomach (167 woluminów) i *Patrologii greckiej* w tłumaczeniu łacińskim tylko, w 81 tomach (85 woluminów). W ogłoszeniu nie

5) Recenzje o tych zeszytach znajdują się w *ÓCP* 6 (1940), s. 274, 547; 7 (1941), s. 319; 8 (1942), s. 486; 9 (1943), s. 484; 12 (1946), s. 214—216.

6) *Acta Innocentii III (1198—1216) e registris Vaticanis aliisque eruit, introductione auxit notisque illustravit P. Theodosius Haluszczynskyj..* (Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. Fontes. Series III. Vol. II). — Recenzja w *Gregorianum* 25 (1944), 360 s.

7) Na okładce czasopisma *Periodica*, zesz. 5 z grudnia 1939 i zesz. 1 z lutego 1940.

było wprawdzie wyraźnie powiedziane, ale z ilości tomów, identycznej z *Patrologią Migne'a*, wolno się domyślać, że jest to nowy przedruk *Patrologii Migne'a*. Czy wydawnictwo to, tak niezbędne we wszystkich uczelniach teologicznych, nie zostało udaremnione najazdem germańskim na Belgię w r. 1940, nie jest mi wiadomo. W każdym razie po roku 1940 już dalszych ogłoszeń o tym wydawnictwie nie zauważyłem.

Papieski Instytut Orientalny zaczął w czasie wojny wydawać zapowiedziany i przygotowywany od kilku lat pełny zbiór aktów soboru Florenckiego. Wydawnictwo to było już bardzo potrzebne, bo poza grecką i łacińską relacją o soborze Florenckim w *Collectio Conciliorum* Harduina i Mansi'ego, wiele cennych dokumentów dotyczących tego soboru było dotychczas rozproszonych w różnych wydawnictwach⁸⁾. Wydawnictwo pt. *Concilium Florentinum — Documenta et scriptores*, wychodzi w dwóch seriach. Seria A. obejmuje dokumenty urzędowe, tak ze strony łacińskiej, jak i ze strony różnych odłamów chrześcijaństwa wschodniego; seria B. obejmuje korespondencję prywatną osób związanych z Soborem Florenckim oraz inne nieoficjalne pisma, które mogą dostarczyć materiału źródłowego do odtworzenia dziejów tego soboru. Do roku 1946 wyszły 3 części tomu I i jedna część tomu II serii A, oraz jedna część tomu II serii B⁹⁾.

Opublikowane przez o. Hofmanna dwa listy z Konstantynopola¹⁰⁾, mające związek z pertraktacjami wstępnymi o udział Greków w soborze Florenckim, są również przyczynkiem źródłowym do dziejów tego soboru i zostaną pewnie włączone do wydania Aktów soborowych.

Do źródeł soboru Florenckiego można zaliczyć także pracę

8) Omówiłem je już dawniej w artykule: *Źródła do Soboru Florenckiego*. *Oriens* 7 (1939), 38—43, oraz w art.: *Opisy moskiewsko-ruskie Soboru Florenckiego*. *Oriens* 7 (1939), 70—73.

9) Według ogłoszenia na okładce OCP 12 (1946). Por. też recenzję w *Gregorianum* 25 (1944), 366—368.

10) G. HOFMANN S. J., *Rodrigo, Dekan von Braga; Kaiser Johann VIII Palaiologos*. Zwei Briefe aus Konstantinopel... zur Vorgeschichte des Konzils von Florenz. OCP 9 (1943), 171—187.

ks. Angelo Mercati, zawierającą krytyczne uwagi o tekście bulli unijnej z 6 lipca 1439 r., na podstawie rękopisów znajdujących się w tajnym archiwum Watykańskim¹¹⁾. W uwagach krytycznych o nazwiskach biskupów, których podpisy znajdują się na bulli, podtrzymuje Mercati wprowadzoną już przez G. Hofmanna zmianę lekcji *Andreas Roffensis* czy *Rossiniensis* lub *Rossumensis* — na *Posszaniensis*¹²⁾, jakkolwiek już w r. 1939 zostało udowodnione, że Andrzej z Bnina, biskup poznański, nie mógł swego podpisu złożyć na bulli unijnej, gdyż w tym czasie nie wyjeżdżał wcale poza granice swej diecezji¹³⁾.

Prócz Aktów Soboru Florenckiego, zaczął Papieski Instytut Orientalny wydawać pod redakcją o. R a e s a, profesora liturgiki orientalnej, syryjskie anaforę mszalną, zachowane dotychczas tylko w rękopisach. Do roku 1946 ogłoszono wydanie trzech zeszytów, zawierających 9 anafor¹⁴⁾. Jest to wydawnictwo bardzo pożyteczne nie tylko dla studium liturgii wschodnich, lecz pośrednio także dla dziejów kanonu Mszy św. w obrządku łacińskim.

Inny cel mają wydawane przez Św. Kongregację dla Kościoła Wschodniego oraz przez Św. Kongregację Rozkrzewienia Wiary księgi liturgiczne dla katolików obrz. bizantyńskiego w języku greckim i starosłowiańskim, dla katolików obrz. aleksandryjsko-etioipskiego oraz dla katolików obrz. syro-chaldejskiego. Są to mszały, brewiarze, sakramentarze, lekcjonarze i inne księgi liturgiczne właściwe tym obrządkom, przeznaczone dla praktycznego użytku kapłanów tych obrządków¹⁵⁾.

11) ANGELO MERCATI, *Il decreto d'unione del 6 luglio 1439 nell'Archivio Segreto Vaticano*. OCP 11 (1945), 5—44.

12) MERCATI, art. cyt., str. 44. — O korekturze wprowadzonej przez Hofmanna pisałem w artykule: *Źródła do Soboru Florenckiego*. Oriens 7 (1939), str. 42.

13) KS. JÓZEF NOWACKI, „*Poszaniensis*“ *Episcopus na akcie Unii Florenckiej?* Oriens 7 (1939), str. 112—113.

14) *Anaphorae Syriacae* quotquot in codicibus adhuc repertae sunt, cura Pontificii Instituti Orientalium Studiorum editae et latine versae. — Ogłoszenie wydanych już zeszytów na okładce OCP 10(1944).

15) Wkładka ogłoszeniowa w *Acta Apostolicae Sedis* 39 (1947). O tych wydaniach ksiąg liturgicznych pisali: I. SCHWEIGL S. J., *De quibusdam an-*

PRACE SYSTEMATYCZNE, MONOGRAFIE, ARTYKUŁY,
PRZYCZYNKI

1. Dogmatyka i Patrystyka

Po licznych dawniejszych pracach systematycznych z teologii orientalnej, takich jak 5-tomowa *Theologia Dogmatica Christianorum Orientalium ab Ecclesia catholica dissidentium* o. Marcina Jugie asumpcjonisty, jak drukowane w *Orientalia Christiana* prace o. Teofila Spączyla o Kościele, o Eucharystii, o objawieniu, wierze i dogmacie¹⁶⁾, jak niewielkie objętością ale bardzo pożyteczne jako podręcznik *Compendium Theologiae Orientalis* o. Maurycego Gordillo, wydane po raz drugi w r. 1939 przed samą wojną, jak znakomite dzieło *De processione Spiritus Sancti ex fontibus revelationis et secundum Orientales dissidentes*, wydane w r. 1936 przez wspomnianego już o. Marcina Jugie — w omawianym przez nas okresie wojennym i powojennym niewiele podobnych prac zostało wydanych. Na pierwszym miejscu należy wymienić książkę wydaną staraniem rzymskiej Unione Missionaria del Clero, pt. *Incontro ai Fratelli Separati di Oriente* (Rzym 1945). Jest to gruby przeszło 500 stron liczący zbiór referatów ze wszystkich dziedzin orientalistyki chrześcijańskiej, napisanych przez specjalistów, profesorów Papieskiego Instytutu Orientalnego. Służyć ma jako materiał do odczytów, kursów i akademii urządzanych co roku w seminariach duchownych w myśl polecenia Stolicy

tiquioribus textibus slavicus liturgiae S. Basilii Magni in editione Romana iterum restitutis. Periodica 31 (1942), 155—163; A. RAES S. J., La première édition romaine de la Liturgie de Saint Jean Chrysostome en staroslave. OCP 7 (1941), 518—526; J. M. GAGOV O. F. M. Conv., Libri liturgici orientales ritus byzantini. Ephem. Lit. ser. I. 60(1946), 379—385; Arn. v. LANTSCHOOT O. Praem. A propos d'une nouvelle édition du Missel éthiopien. Ephem. Lit. ser. I. 60(1946), 386 — 388.

16) THEOPHILUS SPACZIL S. J., *Conceptus et doctrina de Ecclesia iuxta Theologiam Orientis separati*. Orient. Christ. (do roku 1934 nie było podziału na Periodica i Analecta), nr. 2 i 8, r. 1923 i 1924; *Doctrina Theologiae Orientis separati de SS. Eucharistia*. Orient. Christ., nr. 48 i 50, r. 1928 i 1929; *Doctrina Theologiae Orientis separati de revelatione, fide, dogmate*. Orient. Christ. nr. 88 (1933) i OCA nr. 104, Roma 1935.

św., celem szerzenia idei unijnej i dla pogłębienia znajomości Wschodu chrześcijańskiego. Jest to więc książka o charakterze raczej informacyjnym, niż naukowym, ale dzięki opracowaniu poszczególnych zagadnień przez wybitnych fachowców zawiera ona gruntowne wiadomości o Wschodzie chrześcijańskim i wszystkich zagadnieniach z nim związanych.

Obok dawnych prac o Spączsila o Eucharystii w teologii bizantyńskiej godnie stają obecnie dwie prace młodego specjalisty do teologii monofizytów i nestorianów, o. Wilhelma de Vries, jedna o sakramentologii monofizytów¹⁷⁾ druga o sakramentologii nestorianów¹⁸⁾. Niestrudzony i wielce zasłużony dla teologii orientalnej o. Marcin Jugie obdarzył nas w czasie wojny osobną systematyczną pracą o epiklezie¹⁹⁾. I to byłyby wszystkie prace systematyczne z zakresu dogmatyki orientalnej w latach wojny wydane.

Wszystkie inne, tak obszerniejsze prace monograficzne, jak i drobniejsze artykuły i przyczynki, ujmujemy w kilka grup.

Zacznijmy od prac i artykułów o zagadnieniu schizmy i unii w ogólności. Z okresu omawianego mamy na ten temat niewielkie, ale bardzo pożyteczne zestawienie dokumentów Stolicy św. z lat 1848—1938, odnoszących się do starań o przywrócenie jedności wszystkich chrześcijan z Rzymem²⁰⁾. Przy okazji wydania przez Stolicę św. zarządzeń zmierzających do podniesienia poziomu wykształcenia wśród kleru katolickiego obrządków wschodnich, zestawił o. de Vries dane o stanie wykształcenia kleru wschodniego²¹⁾. Zagadnienie zasięgu filo-

17) WILHELM DE VRIES S. J., *Sakramententheologie bei den Syrischen Monophysiten*. OCA nr. 125. Roma 1940.

18) T e n s a m, *Sakramententheologie bei den Nestorianern*. OCA nr. 133.

19) M. JUGIE A. A., *De forma Eucharistiae. De epiclesibus*. Roma 1943. — Recenzja w OCP 12(1946), 402—405.

20) IOSEPHUS SCHWEIGL S. J., *De unitate Ecclesiae orientalis et occidentalis restituenda, documentis S. Sedis ultimi saeculi (1848—1938) illustrata*. Periodica 28(1939), 209—233.

21) Sacra Congregatio pro Ecclesia Orientali, Decretum 27. I. 1940. Acta Ap. Sedis 22 (1940), 152: De recta cleri orientalis institutione in territoriis pa-

zofii i teologii scholastycznej na Wschodzie zostało omówione w DTC w artykule o scholastyce²²⁾.

Problem bolesnego rozdarcia między Wschodem a Zachodem chrześcijańskim na ogólniejszym tle historycznym i kulturalnym omówił obszernie o. M. Jugie²³⁾. Tym samym zagadnieniem zajmują się dwie inne prace, jedna wydana po arabsku i francusku przez zakonników Misjonarzy św. Pawła z Libanu z okazji jubileuszu Unii Florenckiej²⁴⁾, druga przez benedyktynów opactwa św. Józefa w Gerleve²⁵⁾. O. Salaville, obok o. Marcina Jugie najczynniejszy w zakonie asumpcjonistów pionier teologii orientalnej, długoletni redaktor i współpracownik czasopisma *Échos d'Orient*, stały uczestnik wszelkich zjazdów unijnych, zebrał razem swe referaty, wygłoszone na zjazdach w Velehradzie i Lublaniu, parę artykułów drukowanych w *Ephemerides Liturgicae*, z dodatkiem dwóch nowych rozpraw o epiklezie i o obrządku etiopskim, i wydał to jako osobną książkę²⁶⁾. Z okazji tej książki napisał o. Raes garść refleksyj i uwag o teologii, liturgii i pobożności wschodniej²⁷⁾. Jeden z ostatnich zeszytów DTC przynosi obszerny artykuł o jedności Kościoła²⁸⁾. O metodzie irenicznej w pracy unijnej, o której swego czasu u nas w Polsce

triarchalibus. Z komentarzem O. DE VRIESA S. J. w *Periodica* 29(1940), 219—230.

22) G. FRITZ et A. MICHEL, *Scolastique. II. Scolastique Orientale*. DTC, t. 14, 1711—1715.

23) MARTIN JUGIE, *Le schisme byzantin*. Paris 1941. — Por. OCP 12(1946) 412.

24) *Le problème de l'union des Églises d'Orient et d'Occident. Essai historique et pastoral*. Par les Missionnaires de St. Paul. Harissa (Liban) 1939. Por. OCP 6 (1940), 533.

25) *Ut omnes unum sint*. Ein Werkbuch ostkirchlicher Arbeit, herausgegeben von der Abtei St. Joseph zu Gerleve, 1939. — Por. OCP 6 (1940), 354.

26) S. SALAVILLE A. A., *Studia orientalia liturgico-theologica*. Ed. Ephem. Liturg. Roma 1940.

27) A. RAES S. J., *Théologie, Liturgie et piété orientales*. À propos d'un livre récent. OCP 7 (1941), 265—274.

28) A. MICHEL, *Unité de l'Église*. DTC, t. 15, 2172—2230.

pisał o. Jan Urban²⁹⁾, mamy obszerną rozprawę w czasopiśmie *Irenikon* i w osobnej odbitce³⁰⁾. Katolicycy orientaliści w Niemczech wydali jeszcze na początku wojny zbiorową pracę o chrześcijaństwie wschodnim, o jego duchu i formach zewnętrznych³¹⁾. Wysiłki papieżstwa w celu przywrócenia jedności Wschodu z Kościołem katolickim, na całej przestrzeni od wieku XI aż do najnowszych czasów, opracował ks. bp. G. Smit³²⁾. Wiele ogólniejszych zagadnień dotyczących stosunków między Wschodem i Zachodem chrześcijańskim zostało poruszonych i rozwiniętych w pracy o biskupie Anzelmie z Havelberga i o jego dyskusji z metropolitą greckim Niketasem³³⁾.

Do powyższych ogólnych zagadnień unijnych najbardziej tematowo zbliżają się prace o Unii Florenckiej, a raczej o Uniach Florenckich, gdyż na soborze Ferrarsko-Florencko-Rzymskim, prócz unii Greków, zawarte zostały także unie innych odłamów chrześcijaństwa z Kościołem katolickim. Bodźcem do zajęcia się soborem Florenckim i uniami na nim zawartymi były lata jubileuszowe tego soboru (1438—1445). Pomijam prace drukowane przed rokiem 1939; było ich sporo w samych tylko OCP, które w r. 1938 poświęciły jeden cały numer soborowi Florenckiemu. Z prac drukowanych w okresie przez nas omawianym jedne dotyczą historii soboru, inne zaj-

29) JAN URBAN T. J., *Ireniczne stanowisko w traktacie o Kościele*. Przegład Teologiczny 10(1929), 428—445.

30) DOM C. LIALINE, *De la méthode irénique*. (Extrait d'*Irenikon*, t. XV, 1939). — Por. OCP 6 (1940), 281.

31) *Der Christliche Osten, Geist und Gestalt*. Pustet Regensburg 1939. Por. OCP 6 (1940), 255.

32) G. SMIT (S. E. Mons.), *Roma e l'Oriente cristiano*. L'azione dei papi per l'unità della Chiesa. Roma 1944. — Por. rec. Ephem. Lit. ser. I. 58 (1944), 217.

33) GEORG SCHREIBER, *Anselm von Havelberg und die Ostkirche*. Begegnung mit der byzantinischen Welt. Morgenländisches und abendländisches Zönobium. Sonderabdruck der Zeitschr. f. Kirchengeschichte 6(1942). Por. rec. OCP 8(1942), 500. — Rozmowa Anzelma z Niketasem wydrukowana u MIGNE'A *Patrol. Latina*, t. 188.

mują się zagadnieniami teologicznymi na soborze omawianymi. Wspomnimy tu razem o jednych i drugich. Najwięcej prac o soborze Florenckim ogłosił w tym okresie profesor historii kościelnej na Papieskim Instytucie Orientalnym, ks. G. Hofmann, znany już jako wydawca całego szeregu dokumentów dotyczących tego soboru, przez siebie odkrytych w różnych archiwach. Zjednoczenie Ormian z Kościołem katolickim na soborze Florenckim³⁴⁾, list kardynała Juliusza Cesarini do księcia Kosmy Medyceusza w związku z soborem³⁵⁾, listy nuncjusza papieskiego w Londynie w sprawie soboru Florenckiego³⁶⁾, sprawa papieństwa i idei koncyliaryzmu w okresie soboru Florenckiego³⁷⁾, unia Koptów i Abisyńczyków w r. 1442³⁸⁾ — oto tematy jego artykułów i przyczynków do dziejów soboru Florenckiego. Ale i dla teologii dogmatycznej dał o. Hofmann pożyteczny przyczynek przez zestawienie terminologii teologicznej soboru Florenckiego³⁹⁾. Rolę Bessariona, metropolity Nicei, jako teologa i jednego z głównych kierowników prac soborowych, omawia w obszernym artykule b. Candal⁴⁰⁾. O innej wybitnej postaci w dziejach soboru Florenckiego, Jerzym Genadiuszu Scholariosie mamy obszerny artykuł w DTC, pióra o. Mar-

34) G. HOFMANN S. J., *Die Einigung der armenischen Kirche mit der katholischen Kirche auf dem Konzil von Florenz*. 22. Nov. 1439. OCP 5(1939), 151—185.

35) Ten sam, *Ein Brief des Kardinals Julian Cesarini an Cosimo von Medici*. OCP 5(1939), 233—235.

36) Ten sam, *Briefe eines päpstlichen Nuntius in London über das Konzil von Florenz*. OCP 5(1939), 407—433.

37) Ten sam, *Papato, conciliarismo, patriarchato (1438—1439)*. — *Miscellanea Historiae Pontificiae edita a Facultate Historiae Ecclesiasticae in Pontif. Univ. Gregoriana*. Vol. II, n. 2. — Por. rec. OCP 6(1940), 271—272.

38) Ten sam, *Kopten und Aethiopier auf dem Konzil von Florenz*. OCP 8(1942), 5—39.

39) Ten sam, *Notae historicae de terminologia theologica Concilii Florentini*. *Gregorianum* 20(1939), 257—263.

40) EMMANUEL CANDAL S. J., *Bessarion Nicaenus in Concilio Florentino*. OCP 6(1940), 416—466.

cina Jugie, współwydawcy jego dzieł⁴¹⁾. Pracujący w Konstantynopolu karmelita bosy, o. Taoussi wydał zbiór swoich konferencyj o znaczeniu soboru Florenckiego dla ruchu unijnego, wygłoszonych przedtem na zebraniach dyskusyjnych z Grekami katolikami i prawosławnymi⁴²⁾. Losy unii Florenckiej na ziemiach ruskich Polski i Litwy w XV wieku, a w szczególności tło i przebieg ciągnącego się przez 60 lat sporu o ważność chrztu udzielanego przez prawosławnych Rusinów, zostały omówione przez o. Ammanna⁴³⁾. Do dzieł wydanych w związku z tym sporem zalicza autor książkę Andrzeja Lubelczyka, *Baptismus Armenorum*, wydaną w r. 1544. Książka ta jednak nie ma związku ze sporem o chrzest Rusinów; zawiera ona przekład łaciński obrzędów chrztu według rytuału ormiańskiego z dodatkiem obrzędów tak zwanego „wywodu“ (*purificatio mulieris armenae post partum*), jak w samym tytule książki zaznaczone⁴⁴⁾. Natomiast wydana również w r. 1544 książka Stanisława Orzechowskiego, *Baptismus Ruthenorum, Bulla de non rebaptizandis Ruthenis*⁴⁵⁾ stanowi niewątpliwie jedno z ogniw tego dziwnego sporu teologicznego. Orzechowski zbija wywody głównego rzeczownika nieważności chrztu Rusinów, teologa krakowskiego Jana Sakrana i piętnuje go jako ignoranta, nie znającego języka ruskiego ani greckiego⁴⁶⁾. Książkę Orzechow-

41) M. JUGIE, *Scholarios Georges*. DTC, t. 14, 1521—1570.

42) P. A. TAOUSSI Carm. Déch., *Le V-e Centenaire du Concile Oecuménique de Florence et l'Unité dans l'Église du Christ*. Istanbul 1938. Por. rec. OCP 5(1939), 533.

43) A. M. AMMANN S. J., *Zur Geschichte der Geltung der Florentiner Konzilsentscheidungen in Polen-Litauen. Der Streit über die Gültigkeit der „Griechentaufe“*. OCP 8(1942), 289—316.

44) *Baptismus Armenorum per M. Andream Lubelczik.. latinitati ad verbum donatus... Adiecta est praeterea purificatio mulieris Armenae post partum*. Por. ESTREICHER, *Bibliografia Polska*, t. 21, 427.

45) Por. ESTREICHER, *Bibliografia Polska*, t. 23, 445.

46) ORZECHOWSKI, *Baptismus Ruthenorum*, fol. 12: „homo rudis Ruthenarum litterarum; Graecorum etiam expertus“. Por. także TRETIAK, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unii Brzeskiej*, str. 22, przyp. 1.

skiego pominął Amman w swej cennej skądinąd pracy, chociaż znany mu był Tretiak, który cytuje słowa Orzechowskiego o Sakranie⁴⁷⁾. Do prac związanych tematem z okresem soboru Florencyjskiego należy też praca ks. Dra Radomskiego o Marku Efeskim⁴⁸⁾, głównym przywódcy opozycji przeciw unii na soborze Florencyjskim. Wprawdzie nauka Marka Efeskiego o zbawieniu nie należy bezpośrednio do zagadnień, które były tematem obrad i sporów teologicznych na soborze Florencyjskim. Ale omówienie jej na szerszym tle prądów ascetyczno-mistycznych Wschodu greckiego rzuca światło na głębsze psychologiczne podstawy nieprzejednanej opozycji wielu Greków przeciw unii.

Przechodzę z kolei do omówienia literatury dotyczącej zagadnień eklezjologicznych, a zwłaszcza prymatu papieskiego. — Początki polemiki przeciw prymatowi, podobnie jak początki schizmy, łączą się z osobą Focjusza. Jemu przypisuje się bowiem autorstwo traktatu greckiego pt. „Przeciw tym, którzy mówią, że Rzym jest pierwszą stolicą“⁴⁹⁾. Co do schizmy Focjusza wśród historyków katolickich przeważa już obecnie zdanie, że Focjusz w czasie powtórnego zasiadania na tronie patriarszym aż do powtórnego usunięcia i potem aż do śmierci żył w jedności z Rzymem⁵⁰⁾. Studia nad tłem i genezą pierwszej schizmy Focjusza wykazały także, że i tak zwana pierwsza, a właściwie jedyna schizma Focjusza była raczej wynikiem konfliktu dwu stronnictw w samym Konstantynopolu, a papież, jednostronnie poinformowany przez przeciwników politycznych Focjusza, został do tego sporu wciągnięty⁵¹⁾. Przeciw tym nowym poglądom historyków katolickich

47) AMMANN, art. cyt. OCP 8(1942), 305 przyp. 5.

48) Ks. Dr. BOLESŁAW RADOMSKI, *Marka Efeskiego nauka o zbawieniu*. Warszawskie Studia Teologiczne. Nr. 20. Warszawa 1939.

49) HERGENROTHER, *Photius*, t. 3, 170—172; JUGIÉ, *Theol. Dogm. Orient.*, t. I, 122—123; SPÁCZIL, *Conceptus et doctrina de Ecclesia*. *Orientalia Christiana* nr 2 (1923), str. 38.

50) Zreferowałem te poglądy w artykule: *Druga schizma Focjusza*. *Oriens* 4(1936), 35—39, 69—73.

51) Por. mój artykuł: *Tło pierwszej schizmy Focjusza*. *Oriens* 6(1938) str. 3—8. — W r. 1939 wyszedł I tom aktów V. Kongresu Bizantynistów. Jest w nim referat asumpcjonisty o. Grumela o genezie schizmy Focjusza. *Attē*

wysuwa się dwie trudności: 1) Focjusz nie mógł być w zgodzie z Rzymem, bo zwalczał *Filioque*; 2) Focjusz jest autorem traktatu „Przeciw tym którzy mówią, że Rzym jest pierwszą stolicą“. Pierwszą z tych trudności omówiłem na łamach *Oriensu*⁵²). Wykazałem tam na podstawie pism Focjusza, że uważał on papieży także za przeciwników *Filioque*, a naukę o pochodzeniu Ducha św. od Ojca i od Syna zwalczał nie jako naukę papieży, lecz jako naukę jakichś bliżej nie określonych teologów „z zachodu“. Mógł więc Focjusz mimo zwalczania *Filioque* trwać w jedności z Rzymem. — Drugą trudnością, wynikającą z uznawania Focjusza za autora traktatu przeciw prymatowi, zajął się o. Gordillo⁵³). Wykazał on, że rękopisy, zawierające ten traktat, nie dają żadnej podstawy do tego, by zaliczać go do pism Focjusza; z analizy zaś treści traktatu wynika, że pochodzi on dopiero z XIII wieku. Focjusz nie jest więc jego autorem.

Ze sprawą Focjusza łączy się rozprawa Drammera o genezie monografii Hergenröthera o Focjuszu⁵⁴). Hergenröther dał w swej monografii naukowe uzasadnienie tych poglądów na Focjusza, które do niedawna uważane były za pewnik naukowy a ostatnio zostały podważone przez historiografię katolicką. Drammer na podstawie korespondencji Hergenröthera śledzi jego monografię jakby „in statu nascendi“, co rzuca światło na kształtowanie się poglądów Hergenröthera w kwestii Focjusza.

del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini. T. I. Roma 1939, str. 177—183; V. GRUMEL, *La genèse du schisme photien*. — Cytuję na podstawie rec. w OCP 6(1940), 287.

52) Por. moje artykuły: *Focjusz jako przeciwnik Filioque a papieże*. *Oriens* 6(1938), 46—49; *Św. Grzegorz W i św. Zachariasz a Filioque*. *Oriens* 6(1938), 75—75.

53) MAURICIUS GORDILLO S. J., *Photius et primatus Romanus. Num Photius habendus sit auctor opusculi Πρὸς τοὺς λέγοντας ὡς ἡ Ῥώμη θρόνος πρῶτος* OCP 6(1940), 5—39. W miejsce dotychczasowych wydań traktatu, opartych na jednym rękopisie, autor daje nam pierwsze krytyczne wydanie tekstu na podstawie wszystkich zachowanych rękopisów. Następnie bada sprawę autorstwa traktatu.

54) W. DRAMMER, *Der Werdegang Hergenröthers „Photius“*. OCP 7(1941), 36—90.

Innego rodzaju przyczynkiem do spuścizny pisarskiej Focjusza jest rozprawa o Hofmanna o scholiach do pism ascetycznych św. Jana Klimaksa⁵⁵). Na podstawie nowego materiału rękopiśmiennego wykazuje Hofmann, że scholia te są rzeczywiście utworem Focjusza, jak to już dawniej niektórzy przypuszczali.

Bardzo pożytecznym przyczynkiem do sprawy stosunków między patriarchami greckimi (konstantynopolskim i aleksandryjskim melchitów) a Stolicą Apostolską jest rozprawa tegoż o Hofmanna o sposobie tytułowania papieży przez tychże patriarchów w ich korespondencji z papieżami od czasów Focjusza począwszy⁵⁶).

Ze sprawą prymatu biskupów rzymskich łączy się pobyt i śmierć św. Piotra w Rzymie. Dlatego to w związku z najnowszymi wykopaliskami pod bazyliką św. Piotra w Rzymie i w związku z wywołaną tymi wykopaliskami dyskusją nad topografią grobu św. Piotra ukazał się na łamach OCP artykuł, którego autor dał bardzo wnikliwą próbę rekonstrukcji słynnego świadectwa Kajusa o grobach Apostołów w Rzymie w Historii Kościelnej Euzebiusza⁵⁷).

Z prac dogmatycznych o Kościele na pierwszym miejscu należy wymienić rozprawę H. du Manoir'a o Kościele jako mistycznym ciele Chrystusa u św. Cyryla Aleksandryjskiego⁵⁸). O. Tyszkiewicz poruszył zagadnienie, czy teandryczne ujmowanie istoty Kościoła, tak charakterystyczne dla nowszej

55) G. HOFMANN S. J., *Der hl. Klimax bei Photios*. OCP 7(1941), 461—479.

56) Ten sam, *Die Anreden griechischer Patriarchenbriefe an den Papst im Mittelalter und in der Neuzeit*. OCP 9(1943), 307—329.

57) FRÉDÉRIC TAILLIEZ S. J., *Notes conjointes sur un passage fameux d'Euèbe*. OCP 9(1943), 431—449.

58) H. du MANOIR S. J., *L'Église, Corps du Christ, chez Saint Cyrille d'Alexandrie*. Gregorianum 19(1938), 573—603; 20(1939), 83—100, 161—188, 481—506.

teologii rosyjskiej⁵⁹), ma swój odpowiednik także w eklezjologii katolickiej⁶⁰). W księdze pamiątkowej ku czci Moehlera zamieścił o. Tyszkiewicz artykuł, w którym porównuje ideę jedności Kościoła u Moehlera i u teologów prawosławnych⁶¹). Na to samo zagadnienie zwrócił uwagę już dawniej u nas w Polsce ks. Pawłowski⁶²). Młody teolog jugosłowiański ks. Nežić opracował poglądy na Kościół rzymski u teologów serbskich, którzy w XVII wieku z prawosławia przeszli na katolicyzm⁶³). Do tych obcych prac z eklezjologii dodajmy powojenną polską pracę ks. Franciszka Brachy o znamionach prawdziwego Kościoła według Stanisława Sokołowskiego, teologa polskiego w XVI wieku⁶⁴). Osoba Sokołowskiego nie jest obca tym, którzy się zajmują Wschodem chrześcijańskim⁶⁵). Jego nauka o znamionach prawdziwego Kościoła, choć wprost przeciwstawiała się poglądom protestanckim, pośrednio jednak miała związek także ze Wschodem chrześcijańskim.

Spory trynitarne i chrystopologiczne pierwszych wieków chrześcijaństwa mają związek tak z teologią nestoriańskich i monofizyckich odłamów chrześcijaństwa w Syrii, Mezopotamii i Egipcie, jak i ze sporem o Filioque na Wscho-

59) Por. ks. Dr ANTONI PAWŁOWSKI, *Idea Kościoła w ujęciu rosyjskiej teologii i historiozofii*. Warszawa 1935; ten sam, *Sofiologia Włodzimierza Sołowiewa*. Collectanea Theol. 18(1937), 133 n.

60) S. TYSZKIEWICZ S. J., *Où en est chez nous la doctrine de la divinité de l'Église?* OCP 7(1941), 370—405.

61) *L'Église est une*. Homage à Moehler, publié par Pierre CHAILLET. Paris 1939. Str. 270—294: S. TYSZKIEWICZ S. J., *La théologie moehlerienne de l'Unité et les théologiens pravoslaves*.

62) Ks. ANTONI PAWŁOWSKI, *Idea Kościoła w ujęciu rosyjskiej teologii i historiozofii*, str. 84—96, 229—232.

63) Dr CAROLUS NEŽIĆ, *De pravoslaviv jugoslaviv saec. XVII ad catholicam fidem reversis necnon de eorum conceptu Romanae Ecclesiae*. Roma 1940. — Por. rec. OCP 6(1940), 537.

64) Ks. FRANCISZEK BRACHA C. M., *Nauka Stanisława Sokołowskiego o znamionach prawdziwego Kościoła*. — *Nasza Przeszłość* 2(1947), 103—134.

65) Por. ks. Dr HENRYK CICHOWSKI, *Ks. Stanisław Sokołowski u Kościoła Wschodni*. Lwów 1929.

dzie bizantyjskim. O tyle więc wszelkie studia nad teologią trynitarną i chrystologiczną w epoce Ojców Kościoła i pierwszych soborów należą do orientalistyki chrześcijańskiej. Należą tu więc rozprawy o Ortiz de Urbiny o „homousios“ w okresie przednicejskim⁶⁶⁾ oraz o strukturze symbolu wiary nicejsko-konstantynopolskiego⁶⁷⁾. Ta ostatnia łączy się z dawniejszą pracą tegoż autora o nicejskim symbolu wiary w związku z wydanymi przez Schwarza aktami soboru Chalcedońskiego, gdzie tekst symbolu nicejskiego znajduje się w wersji nieco odmiennej od tekstu tradycyjnego⁶⁸⁾. Dalej mamy do zanotowania aż trzy rozprawy poświęcone teologii trynitarniej św. Grzegorza z Nisy, względnie neoplatonizmowi w jego pismach⁶⁹⁾. Zagadnienie obecności Logosa i Ducha św. w duszach sprawiedliwych według pism św. Maksyma Wyznawcy opracował J. Loosen⁷⁰⁾, a Galtier zajął się tym samym zagadnieniem w pismach wszystkich Ojców greckich⁷¹⁾.

Artykuły o Teodorze z Mopsuestii, Teodorecie z Cyru oraz

66) I. ORTIZ DE URBINA S. J., *L'„homousios“ preniceno*. OCP 8(1942), 194—209.

67) Ten sam, *La struttura del simbolo Constantinopolitano*. OCP 12(1946), 275—285.

68) Ten sam, *Textus symboli Nicaeni*. OCP 2(1936), 330—350. — Wersję symbolu nic.-konst. z aktów soboru Chalcedońskiego w wydaniu Schwarza umieszczono jako tekst autentyczny tego symbolu w DENZINGER-UMBERG, *Enchiridion Symbolorum*, wyd. 18—20, Fryburg 1932, nr 54. Na skutek rozprawy Ortiz de Urbiny w następnych wydaniach Denzingera przywrócono dawny tekst symbolu. Wydanie Denzingera z r. 1932 jest więc jedynym wydaniem, w którym symbol wiary nicejsko-konst. znajduje się w innej wersji.

69) MICHAËL GOMES DE CASTRO OFM, *Die Trinitätslehre des hl. Gregorius von Nyssa*. Fryburg 1938. Por. *Gregorianum* 21(1940), 293. — SEVERINO GONZALES S. J., *La fórmula „mia ousia treis hypostaseis“ en San Gregorio de Nisa*. Roma 1939. Rec. OCP 6(1940), 246. — Ten sam, *El realismo platónico de S. Gregorio de Nisa*. *Gregorianum* 20(1939), 189—206.

70) JOSEF LOOSEN S. J., *Logos und Pneuma im begnadeten Menschen bei Maximus Confessor*. Münster 1941. Por. *Gregorianum* 22(1941), 293.

71) PAUL GALTIER S. J., *Le Saint Esprit en nous d'après les Pères grecs*. — *Analecta Gregoriana* nr 34. Roma 1946.

o tzw. „trzech rozdziałach“ w DTC odnoszą się do początków nestorianizmu i monofizytyzmu na Wschodzie⁷²). Naukę monofizyckich Abisyńczyków o Trójcy św., Wcieleniu, Sakramentach itd. poznajemy z opublikowanego przez Henryka Cerulli zwięzłego podręcznika teologii monofizytów abisyńskich⁷³). Monofizycką teologią Koptów w Egipcie zajął się w swej pracy Michał Khouzam⁷⁴). Do dziedziny chrystologii i soteriologii należą także rozprawy o pojęciu „rekapitulacji“ u św. Ireneusza⁷⁵) i o „ekonomii“ Wcielenia u św. Sofroniusza Jerozolimskiego, jak również artykuł w DTC o tymże patriarsze jerozolimskim⁷⁶). Zasłużony badacz literatury chrześcijańskiej w językach syryjskim, syro-chaldejskim i arabskim, c. Vosté O. P., prócz cennych wiadomości o rękopisach znajdujących się w bibliotekach i archiwach Syrii i Mezopotamii, opublikował w OCP notatkę o syryjskim tłumaczeniu dzieł Teodora z Mopsuestii, jednego z twórców nestorianizmu⁷⁷), oraz o niedawno odkrytych i wydanych przez Minganę katechezach tegoż Teodora⁷⁸). Katechezy te mają dla teologii (komentarz

72) E. AMANN, *Théodore de Mopsueste*. DTC, t. 15, 235—279. — G. BARDY, *Théodoret*. DTC, t. 15 299—325. — E. AMANN, *Trois chapitres*. DTC, t. 15, 1868—1924.

73) ENRICO CERULLI, „*Il Mistero della Trinità*“ *Manuale di theologia della Chiesa Etiopica nonofisita tradotto dall'amarico*. OCP 12(1946), 47—129.

74) MICHEL KHOUZAM, *L'Illumination des intelligences dans la science des fondements*. Synthèse de l'enseignement de la théologie copte-arabe sur la révélation chrétienne aux XIII et XIV siècle d'après les écrits d'Abu'l-Khair ibn Tayyib et Abu'l-Barakat ibn Kabar. Roma 1941. — Por. recenz. OCP 8(1942), 236—237.

75) EMMERAN SCHARL, *Der Rekapitulationsbegriff des heiligen Irenäus*. OCP 6(1940), 376—416.

76) GEORGIUS COSMA, *De „oeconomia Incarnationis“ secundum s. Sophronium Hierosolymitanum*. Roma 1940. Rec. OCP 6(1940), 535. — G. BARDY *Sophrone de Jérusalem*. DTC, t. 14, 2379—2383.

77) I. M. VOSTÉ O. P., *De versione syriaca operum Theodori Mopsuesteni*. OCP 8(1942), 477—481.

78) Tensam, *Theodori Mopsuesteni „Liber ad baptizandos“* OCP 9(1943), 211—228; *Maroutha de Maipherqat et le „Liber ad baptizandos“ de Théodore de Mopsueste*. OCP 12(1946), 201—205.

do symbolu wiary Nicejskiego) oraz dla liturgiki (opis obrzędów chrztu i Eucharystii) równie doniosłe znaczenie, jak katechezy św. Cyryla Jerozolimskiego.

Spory chrystologiczne wśród Ormian w Cylicji w XII wieku opracował P. Tekeyan, profesor uniwersytetu św. Józefa w Beyrucie⁷⁹⁾. Do prac z zakresu chrystologii trzeba zaliczyć też dwie rozprawy odnoszące się do sporu Leona metropolity Chalcedonu z cesarzem Aleksym I Komnenem w sprawie czci obrazów⁸⁰⁾. Oddawanie czci obrazom (chodziło głównie o obrazy Chrystusa) wynikało bowiem z dogmatu unii hipostatycznej, a herezja obrazoburstwa była dalszym ciągiem herezji chrystologicznych na Wschodzie. — Uzupełnieniem artykułów o *Filioque* i o Duchu św. w dawniejszych tomach DTC jest obszerny artykuł o Trójcy św., zwłaszcza część poświęcona kontrowersji o *Filioque*⁸¹⁾.

Równie bogaty jest plon teologii orientalnej z zakresu Mariologii. Gdy w innych dziedzinach mamy głównie do czynienia z zagadnieniami spornymi między teologią katolicką a teologią wschodnich odłamów chrześcijaństwa, to w dziedzinie Mariologii w omawianym przez nas okresie mamy także rozprawy stwierdzające zgodność Wschodu z Zachodem w dogmatach wiary dotyczących Marii i w objawach czci jej oddawanych. Jest to może wskazówką, że cześć Marii stanie się pomostem do pojednania Wschodu z Kościołem katolickim. Z drugiej strony wzmożone znowu po wojnie wysiłki ruchu ekumenicznego wśród niekatolickich odłamów chrześcijaństwa, celem pozyskania całego Wschodu chrześcijańskiego dla tego

79) P. PASCAL TEKEYAN, *Controverses christologiques en Arméno-Cilicie dans la seconde moitié du XII siècle (1165—1198)*. OCA nr 124. Roma 1939.

80) PELOPIDAS STEPHANOU S. J., *Le procès de Léon de Chalcédoine*. OCP 9(1943), 5—64; *La doctrine de Léon de Chalcédoine et de ses adversaires sur les images*. OCP 12(1946); 177—199.

81) A. MICHEL, *Trinité*, DTC, t. 15, 1545—1855: II. *Controverse du Filioque*, 1753—1762.

ruchu, będą napotykały na trudności, jak długo Wschód pozostanie wierny swej tradycyjnej i żywej czci Bogarodzicy.

Wśród prac z zakresu Mariologii na czoło wysuwa się znakomita synteza rozwoju teologii maryjnej w pismach Ojców wschodnich o. Ignacego Ortiz de Urbina⁸²⁾. Także praca benedyktyna o. Vagaggini o mariologii Origenesa stanowi ważną pozycję w całości kształcie teologii maryjnej na Wschodzie chrześcijańskim⁸³⁾. Dalsze prace dotyczą niemal wyłącznie wiary we Wniebowzięcie Matki Najśw. u chrześcijan wschodnich. Ślady tej wiary znajdują się przede wszystkim w kazaniach na cześć Bogarodzicy oraz w kulcie liturgicznym. Śmierć i Wniebowzięcie Marii w świetle homilii VII i VIII wieku opracował L. Carli⁸⁴⁾. Także o. Jugie zajął się tym tak aktualnym obecnie w teologii zagadnieniem wiary we Wniebowzięcie Najśw. Marii Panny⁸⁵⁾. Jakkolwiek tytuł jego pracy nie mówi nic o zacieśnieniu jej do źródeł wschodnich, to jednak znakomity znawca literatury teologicznej greckiej wyzyskał tę swoją wiedzę w pracy o Wniebowzięciu. — Początki liturgicznego święta Wniebowzięcia N. M. P. na Wschodzie opracował o. Raes⁸⁶⁾. Pojawiła się także rozprawa o wierze we Wniebowzięcie N. M. P. u monofizyckich Koptów⁸⁷⁾.

Do jedyne go spornego dogmatu w Mariologii, do Niepokalanego Poczęcia odnosi się jedna tylko praca o liturgicznym stopniu święta Niepokalanego Poczęcia w obrządku bizantyń-

82) I. ORTIZ DE URBINA S. J., *Lo sviluppo della Mariologia nella Patrologia Orientale*. OCP 6(1940), 40—82.

83) Dom CIPRIANO VAGAGGINI O. S. B., *Maria nelle opere di Origene*. OCA nr 131. Roma 1942.

84) L. CARLI, *La morte e l'assunzione di Maria Santissima nelle omelie greche dei secoli VII, VIII*. Roma 1941. — Rec. OCP 8(1942), 483.

85) M. JUGIE A. A., *La mort et l'assumption de Sainte Vierge*. Studi e Testi, nr 114. Roma 1944. Por. OCP 12(1946), 265 przyp. 4.

86) A. RAES S. J., *Aux origines de la fête de l'Assomption en Orient*. OCP 12(1946), 262—274.

87) ARN. van LANTSCHOOT Can. Reg. Praem., *L'Assomption de la Sainte Vierge chez les Coptes*. Gregorianum 27(1946), 493—526.

skim⁸⁸⁾. Zbiór opowiadań i legend o cudach Matki Najświętszej, pochodzący z XII wieku z północnej Francji, rozszerzył się wnet nie tylko po całej Europie, lecz dotarł do Syrii, Palestyny, Egiptu, a stamtąd w początkach XV wieku dostał się do Etiopii. Ten etiopski zbiór legend o cudach Matki Najśw., jego początki i źródła europejskie, stanowi przedmiot pracy Henryka Cerulli⁸⁹⁾. Zbiór ten to jedno ogniwo więcej łączące Wschód z Zachodem w kulcie Bogarodzicy.

Wspomnieliśmy już wyżej o dwu systematycznych opracowaniach całej sakramentologii monofizytów i nestorianów. Autor tych prac wydał także kilka mniejszych rozpraw z zakresu swej specjalności, o sakramentologii Teodora z Mopsuestii na tle jego nestoriańskich poglądów chrystologicznych⁹⁰⁾, o sakramentologii Tymoteusza II patriarchy nestoriańskiego z XIV wieku⁹¹⁾, oraz dwa mniejsze przyczynki, jeden o teologii nestoriańskiego pisarza XIII wieku Jana Bar Zobi⁹²⁾, drugi o obrzędach chrztu dorosłych u nestorianów⁹³⁾. Do prac z sakramentologii należy także dzieło Michela o początkach sporu w sprawie używania chleba przaśnego do Eucharystii⁹⁴⁾ oraz

88) ALBERT SCHULTZ, *Der liturgische Grad des Festes der Empfängnis Mariens im Byzantinischen Ritus vom 8 bis 13 Jahrhundert*. Roma, 1941. Rec. OCP 8(1942), 503.

89) ENRICO CERULLI, *Il libro etiopico dei miracoli di Maria e le sue fonti nelle letterature del Medio Evo latino*. Roma 1943. Recenz. OCP 9(1943), 493.

90) WILHELM DE VRIES S. J., *Der „Nestorianismus“ Theodors von Mopsuestia in seiner Sakramentenlehre*. OCP 7(1941), 91—148.

91) Tensam, *Timotheus II (1318—32), Ueber „die sieben Gründe der kirchlichen Geheimnisse“* OCP 8(1942), 40—94.

92) Tensam, *Die „Erklärung aller göttlichen Geheimnisse“ des Nestorianers Johannan Bar Zobi (13 Jahrh.)* OCP 9(1943), 188—203.

93) Tensam, *Zur Liturgie der Erwachsenentaufe bei den Nestorianern*. OCP 9(1943), 460—473.

94) Prof. Dr A. MICHEL, *Amalfi und Jerusalem im griechischen Kirchenstreit (1054—1090) Kardinal Humbert etc... über die Azymen*. OCA nr 121. Roma 1939.

artykuł o sporze w sprawie formuły chrzcielnej⁹⁵). O uznaniu ważności święceń kapłańskich anglikańskich przez prawosławną Cerkiew grecką pisał o. Gill⁹⁶).

Pomijam artykuły i przyczynki z zakresu patrystyki orientalnej, które traktują o autentyczności rozmaitych zabytków piśmiennictwa storochrześcijańskiego na Wschodzie. Należą one raczej do ogólnej patrologii, nie wiążą się specjalnie z zagadnieniami zjednoczenia Wschodu. Natomiast należy wspomnieć o pracach, które mają za przedmiot pisarzy, teologów i działaczy unijnych lub antyunijnych od czasów Focjusza i Cerulariusza oraz pisarzy z okresu przed Focjuszem, o ile ich pisma mają związek z zagadnieniami spornymi między Wschodem i Zachodem. Takim pisarzem jest św. Teodor Studyta, którego pisma dostarczają dowodów na uznawanie prymatu biskupów rzymskich przez Wschód grecki przed Focjuszem. W DTC znajduje się dość obszerny artykuł o nim⁹⁷). Sprawą autorstwa jednego z najstarszych zabytków piśmiennictwa staro-słowiańskiego, przypisywanego św. Cyrylowi apostołowi Słowian, zajmuje się w rozprawie doktorskiej ks. Stanisław Kos, salezjanin z Jugosławii⁹⁸). Wpływy łacińskie w pismach patriarchy konstantynopolskiego Jana Bekkosa (XIII w.), znanego sympatyka zjednoczenia Wschodu z Rzymem, zbadał o. Hofmann⁹⁹). O. Candal opublikował dwie prace o Nilu Kabasilasie w związku z jego polemiką przeciw *Filioque*¹⁰⁰). Omawiając publikacje

95) CIRO GIANNELLI, *Un documento sconosciuto della polemica tra Greci e Latini intorno alla formula battesimale*. OCP 10(1944), 150—167.

96) J. GILL S. J., *The Orthodox Church of Greece and Anglican Orders*. OCP 6(1940), 239—244.

97) E. AMANN, *Théodore le Studite*. DTC, t. 15, 287—298.

98) STANISLAUS KOS S. S., *De auctore expositionis verae fidei S. Constantino Cyrillo adscriptae* (*Napisanie o pravej vere*). Ljubljana 1942. — Por. rec. OCP 9(1943), 229—231.

99) G. HOFMANN S. J., *Patriarch Johann Bekkos und die lateinische Kultur*. OCP 11(1945), 141—164.

100) EMMANUEL CANDAL S. J., *Opus ineditum Nili Cabasilae de Spiritu Sancti processione contra Latinos*. OCP 9(1943), 245—306; *Nilus Cabasilas et theologia S. Thomae. De Processione Spiritus Sancti Novum e Vaticanis Co-*

o soborze Florenckim, wspomniałem już o jednej pracy o Bessarionie (str. 264). Tu należy dodać jeszcze pracę Mohlera o Bessarionie, której dwa pierwsze tomy wyszły już w latach 1923 i 1927, a trzeci zawierający rozprawy, mowy i listy Bessariona i uczonych, z którymi Bessarion pozostawał w bliskich stosunkach, ukazał się dopiero w r. 1942¹⁰¹⁾. Kilka cennych uzupełnień i sprostowań do biografii Bessariona oraz do chronologii jego dzieł dał o. Loenertz¹⁰²⁾. Zeszyty encyklopedii francuskich z lat wojennych i powojennych przynoszą także artykuły o kilku pisarzach greckich u schyłku średniowiecza. Mamy tam artykuł o Marcina Jugie o Symeonie z Tessaloniki¹⁰³⁾, dalej jest artykuł o Mikołaju Kabasilasie¹⁰⁴⁾ i o dwu Kalekasach, Janie patriarsze carogrodzkim¹⁰⁵⁾ i Manuelu dominikaninie¹⁰⁶⁾. Mamy do zanotowania także kilka rozpraw o pisarzach związanych bezpośrednio lub pośrednio z Cerkwią prawosławną ruską na ziemiach dawnej Polski i Litwy. O Maksymie Greku, mnichu greckim, który w XVI wieku działał w Moskwie, a którego pismami antyłacińskimi posługiwali się prawosławni w Polsce w walce z unią Brzeską, mamy rozprawę E. Denisoffa¹⁰⁷⁾. Autorowi chodziło w niej głównie o wyświecenie młodości Maksyma, znanego tylko pod imieniem zakonnym. W wyniku badań stwierdził, że Maksym to Michał Trivolis, który w Toskanii i górnych Włoszech pędził najpierw

dicibus subsidium ad Historiam Theologiae Byzantinae saeculi XIV elucidandam. Studi e Testi nr 116. Città di Vaticano 1945. Por. not. w Gregorianum 27(1946), 327.

101) LUDWIG MOHLER, *Aus Bessarions Gelehrtenkreis.* Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion, Theodoros Gazes etc... Paderborn, 1942. Por. rec. OCP 8(1942), 492—494.

102) R. LOENERTZ O. P., *Pour la biographie du cardinal Bessarion.* OCP 10(1944), 116—149.

103) M. JUGIE A. A., *Syméon de Thessalonique.* DTC, t. 14, 2976—2984.

104) J. GOUILLARD, *Cabasilas Nicolas.* DHGE, t. 11, 14—21.

105) Tensam, *Calécas (Jean XIV), patriarche de Constantinople* (1334—1347). DHGE, t. 11, 378—380.

106) Tensam, *Calécas Manuel* (um. 1410), DHGE, t. 11, 380—384.

107) E. DENISOFF, *Maxime le Grec et l'Occident.* Paris—Louvain 1943. Por. rec. OCP 9(1943), 479—480.

lekki żywot typowego humanisty greckiego na dworach różnych książąt, następnie nawrócił się i wstąpił we Florencji do klasztoru dominikanów, skąd jednak wnet wystąpił i przeniósł się na Atos, by odtąd już jako mnich grecki Maksym zwalczać latynizm słowem i piórem. O innym greku, którego działalność również wiąże się z dziejami Cerkwi ruskiej, mianowicie o patriarsze Cyrylu Lukarisie, o wpływach katolickich i protestanckich w jego kazaniach podał cenne wiadomości o. Hofmann¹⁰⁸). Wprost ze środowiska ruskiego pochodzi Bazyl Suraski, autor jednej z pierwszych książek antyunijnych w latach osiemdziesiątych XVI wieku; zajął się nim młody bazylianin o. Diaczyszyn w swej pracy doktorskiej¹⁰⁹). Wreszcie zaliczymy tu także artykuł o. Marcina Jugie o Melecjuszu Syrigosie, teologu greckim z XVII wieku, znanym tłumaczem na język grecki wyznania wiary Piotra Mogiły, metropolity prawosławnego kijowskiego¹¹⁰).

Znacznie większe było w omawianym przez nas okresie zainteresowanie teologów katolickich nowszą teologią prawosławną, zwłaszcza rosyjską. Jest rzeczą zrozumiałą, że nauka Chomiakowa, uważanego za ojca nowszej teologii rosyjskiej, nadal skupia na sobie uwagę teologów katolickich, chcących poznać nowsze prądy współczesnej teologii prawosławnej rosyjskiej. Prócz przedwojennej polskiej pracy doktorskiej ks. Wojciechowskiego¹¹¹), o której pochlebną recenzję mamy w OCP¹¹²), należy zanotować przede wszystkim publikację francuskiego teologa A. Gratieux, który od czterdziestu blisko lat zajmuje się Chomiakowem¹¹³), oraz

108) G. HOFMANN S. J., *Patriarch Kyrillos Lukaris. Einfluss abendländischer Schriften auf seine Predigten*. OCP 7(1941), 250—265.

109) P. DIACZYSZYN, *De Basilio Suracensi prout theologo et polemista anticatholico*. Roma 1944. Por. rec. OCP 11(1945), 235—237.

110) M. JUGIE A. A., *Syrgos Méléce*. (1586—1664). DTC, t. 14, 3162—3169.

111) Ks. MARCIN WOJCIECHOWSKI, *Niecmylność Kościoła Chrystusowego według A. Chomiakowa i jego zwolenników*. Lublin 1938.

112) ST. TYSZKIEWICZ S. J., OCP 5(1939), 257.

113) A. GRATIEUX, *A. S. Khomiakov et le mouvement slavophile*. I. *Les hommes*. II. *Les doctrines*. Paris 1939. Unam Sanctam, vol. 5—6. G. Samarine, *Préface aux oeuvres théologiques de A. S. Khomiakov; Introduction, traduction et*

obszerną monografię ks. Barona o Chomiakowie¹¹⁴). Także Sołowiewem nadal zajmują się teologowie katoliccy. Z okazji wspomnianej już wyżej przedwojennej pracy ks. prof. Pawłowskiego o sofiologii Sołowiewa (str. 269) podał o. Schultze na łamach OCP szereg uwag i refleksyj na temat sofiologii¹¹⁵). Wobec dużego zainteresowania Sołowiewem i teologią sofiijną we współczesnej teologii rosyjskiej dziwi nas brak odnośnych artykułów w 14 tomie DTC. Wspomniany co dopiero o. Schultze rozpoczął swoje studia nad współczesną teologią rosyjską od pracy o eklezjologii Bierdiajewa.¹¹⁶) W latach wojny mamy do zanotowania o Bierdiajewie niewielką rozprawę doktorską w języku słoweńskim¹¹⁷) oraz krytyczne uwagi o. Schultzego o zachodniej i wschodniej gnozie, z okazji książki Koepgena o Bierdiajewie¹¹⁸). Oryginalne poglądy innego współczesnego teologa rosyjskiego L. P. Karsawina na dogmat Trójcy św. omówione zostały przez G. A. Wettera¹¹⁹). Prócz tych prac o pojedynczych teologach rosyjskich, wymienić należy szereg artykułów o. Schultzego pod wspólnym tytułem *Problemi di teologia presso gli ortodossi*, gdzie omawia wszelkie aktualne zagadnienia teologiczne u teologów prawosławnych, tak

notes. Paris 1939. Unam Sanctam, vol. 7. Por. rec. OCP 5(1939), 530. — Inne prace tego samego autora o Chomiakowie od r. 1909 podał w bibliografii Baron w dziele, które cytuję w następnym przypisku

114) PIERRE BARON, *Un théologien laïc orthodoxe russe au XIXe siècle, Alexis Stépanovitch Khomiakov (1804—1860). Son ecclésiologie. Exposé et critique.* OCA nr 127, Roma 1940.

115) B. SCHULTZE S. J., *Ein Beitrag zur Sophiafrage.* OCP 5(1939), 223—229.

116) T e m s a m, *Die Schau der Kirche bei Nikolai Berdiajew.* OCA nr 116, Roma 1938.

117) VODOPIVEC JANEZ, *Krszczanstvo in cerkev pri Nikolaju Berdiajevem.* Ljubljana 1942. — Por. rec. OCP 9(1943), 231.

118) B. SCHULTZE S. J., *Westliche gegen östliche Gnosis: Georg Koepgen über Nikolai Berdiajew.* OCP 6(1940), 198—215. — GEORG KOEPGEN, *Die Gnosis des Christentums.* Salzburg 1939.

119) G. A. WETTER S. J., *L. P. Karsawins Ontologie der Dreieinheit. Die Struktur des kreatürlichen Seins als Abbild der göttlichen Dreifaltigkeit.* OCP 9(1943), 366—405.

rosyjskich jak i greckich¹²⁰). W innej serii artykułów zajął się o. Schultze najnowszą soteriologią rosyjskich teologów¹²¹). Tym samym zagadnieniem, tylko w nieco ciaśniejszym zakresie, zajął się ks. Mikołaj L ad o m e r s z k y¹²²). U nas w Polsce jeszcze przed wojną o. A. B u k o w s k i zwrócił uwagę na odmienne poglądy teologów rosyjskich w kwestii Odkupienia¹²³). W recenzji o książce katolickiego teologa niemieckiego Rahnera, głoszącej nowy kierunek w teologii katolickiej, tzw. teologię kerygmatyczną, jako odwrót od spekulacji scholastycznej, a nawrót do teologii pierwszych wieków, zauważył o. Schultze, że ten nowy kierunek w teologii katolickiej ma wiele podobieństwa z teologią Bułgakowa i innych współczesnych teologów rosyjskich¹²⁴). — Z prac o pisarzach wschodnich chrześcijańskich poza kręgiem kulturalnym grecko-słowiańskim jest jeszcze do zanotowania artykuł w DTC o wybitnym teologu nestoriańskim na przełomie VIII i IX wieku, katolikosie Tymoteuszu I¹²⁵).

2. Teologia życia wewnętrznego ascetyka i mistyka

Jakkolwiek ideał doskonałości chrześcijańskiej jest jeden dla wszystkich chrześcijan, wszystkich czasów i krajów, i jak-

¹²⁰) B. SCHULTZE S. J., *Problemi di teologia presso gli ortodossi*. OCP 7(1941), 149—205; 8(1942), 144—182; 8(1942), 361—377; 9(1943), 135—170.

¹²¹) T e n s a m, *La nuova soteriologia russa*. OCP 9(1943), 406—430; 11(1945), 165—215; 12(1946), 130—176.

¹²²) NICOLAS LADOMERSZKY, *Le dogme de la rédemption dans la théologie russe. Oeuvre de Pierre Sviatlov*. Paris 1940. — T e n s a m, *Dernières déviations soteriologiques dans la théologie russe*. Por. recenz. OCP 6(1940), 254 i 12(1946), 211.

¹²³) A. BUKOWSKI S. J., *De opere redemptionis quid doceant moderni theologi russi*. Collectanea Theol. Lwów 18(1937), 101—132; *De recentissima controversia soteriologica inter theologos metropolitae russos habita*. Collect. Theol. 19(1938), 134—139.

¹²⁴) HUGO RAHNER, *Eine Theologie der Verkündigung*. Fryburg 1939. Rec. B. SCHULTZE w OCP 7(1941), 295—299.

¹²⁵) E. CARD. TISSERANT, *Timothe I-er, catholico nestorien*. DTC, t. 15, 1121—1139.

kolwiek jedno i te same zasadniczo są środki dążenia do doskonałości chrześcijańskiej, to jednak realizacja tego ideału szła niemal od samego początku chrześcijaństwa różnymi drogami na Wschodzie i na Zachodzie. Nie zrozumielibyśmy Wschodu chrześcijańskiego, nie zrozumielibyśmy duszy chrześcijanina wschodniego, gdybyśmy nie poznali prądów ascetycznych i mistycznych, które w ciągu wieków pojawiły się jako wyraz duszy wschodniej i jako czynnik kształtujący duszę wschodnią. Studium literatury ascetycznej i mistycznej wschodniej oraz prądów ascetycznych i mistycznych, takich jak messalianizm i palamityzm — oto przedmiot teologii życia wewnętrznego wschodniego.

Do pisarzy, którzy w ciągu wieków wywarli największy wpływ na całą dalszą literaturę ascetyczną na Wschodzie, należy E w a g r i u s z. O. Ireneusz H a u s h e r r, który już dawniej zajmował się Ewagriuszem, ogłosił w omawianym przez nas okresie kilka prac o nim¹²⁶). Nadto wydał w przekładzie z języka syryjskiego na francuski bardzo ciekawy traktat psychologiczno-ascetyczny o duszy i namiętnościach ludzkich, pochodzący z V wieku, a nie nawiązujący do żadnego z ówczesnych systemów filozoficznych¹²⁷). W osobnej monografii opracował o. H a u s h e r r naukę o skrusze u pisarzy ascetycznych wschodnich¹²⁸). Napisał także artykuł o pewnym traktacie ascetycznym w XIV wieku, ułożonym dla zakonnic¹²⁹), oraz bardzo ciekawą rozprawę o tym, czy „noce mistyczne“ św. Jana od Krzyża znane są

¹²⁶) IR. HAUSHERR S. J., *Le „De oratione“ d'Évagre le Pontique en syriaque et en arabe*. OCP 5(1939), 7—71; *Nouveaux fragments grecs d'Évagre le Pontique*. OCP 5(1939), 229—233; *Eulogios-Loukios*. OCP 6(1940), 216—220.

¹²⁷) JEAN LE SOLITAIRE, *Dialogue sur l'âme et les passions des hommes*. Traduit du syriaque sur l'édition de Sven Dederling, par Irénée HAUSHERR S. J. OCA nr 120, Roma 1939.

¹²⁸) IRÉNÉE HAUSHERR S. J., *Penthos. La doctrine de la componction dans l'Orient chrétien*. OCA nr 132, Roma 1944.

¹²⁹) T e n s a m, *Le Météricon de l'abbé Isaïe*. OCP 12(1946), 286—301.

też mistykom wschodnim¹³⁰). Autor wykazuje tu bezpodstawność jednego z uprzedzeń rozpowszechnionych na Zachodzie odnośnie do mistyki u chrześcijan odłączonych od Kościoła katolickiego.

Inny badacz teologii ascetycznej i mistycznej wschodniej, młody benedyktyn o. Kemmer zajął się zbadaniem wpływów mesalianskich u Kasjana, którego pisma wywierały tak głęboki i długotrwały wpływ na całą ascezę zakonną na Zachodzie¹³¹). Autor dopatruje się u Kasjana błędów mesalianских, takich jak mieszanie porządku natury i łaski, przykazań i rad ewangelicznych (dziewictwa). Wiadomo, że Kasjan wywierał silny wpływ na św. Benedykta, patriarchę życia monastycznego na zachodzie. To też podziwiać trzeba naukowy obiektywizm autora, który nie cofnął się przed opublikowaniem konkluzyj, mogących rzucić cień także na umiłowanego Patriarchę i Zakonodawcę. Wyraża mu z tego powodu uznanie recenzent w OCP, o. Hausherr, ale nie zgadza się na konkluzję autora. Nie widzi on u Kasjana wpływów mesalianских, lecz wspólne wszystkim niemal owych czasów pisarzom chrześcijańskim idee, doprowadzone u mesalianów do heretyckiej przesady i do wypaczenia, którego jednak uniknął Kasjan, a za nim także cała asceza zachodnia¹³²). O innym prądzie ascetyczno-mistycznym na wschodzie, o t. zw. bogomilstwie wśród południowo-bałkańskich Słowian w X wieku, mamy rozprawę franciszkanina, o. Józefa Gagov¹³³). O palamizmie, który jako doktryna teologiczna głosił grube błędy o naturze Boga, a jako system ascetyczno-mistyczny posuwał się do budzących śmiech dziwactw, a jednak przez długie wieki wywierał silny wpływ na ascezę wschodnią

130) I. HAUSHERR S. J., *Les Orientaux connaissent-ils les „nuits“ de saint Jean de la Croix?* OCP 12(1946), 5—46.

131) P. ALFONS KEMMER O. S. B., *Charisma Maximum. Untersuchung zu Cassians Vollkommenheitslehre und seiner Stellung zum Messalianismus.* Louvain 1938. Por. rec. OCP 6(1940), 247 s.

132) I. HAUSHERR w recenzji o książce Kemmera, OCP 6(1940), 249.— W poznańskim wydawnictwie *Pisma Ojców Kościoła* mamy polski przekład JANA KASJANA, *Rozmów dwadzieścia i cztery.*

133) JOSEPHUS GAGOV O. F. M. Conv., *Theologia antibogomilistica Coenae presbyteri Bulgari saec. X.* Roma 1942. — Por. Gregorianum 24(1943), 421.

i dziś jeszcze znaczy swe ślady w teologii sofiologicznej, mamy trzy rozprawy o. C a n d a l a ¹³⁴).

Ogniskami życia ascetycznego i mistycznego były i są przede wszystkim klasztory. Do prac z zakresu teologii życia wewnętrznego na Wschodzie należy więc zaliczyć także prace o życiu monastycznym, o ile nie zajmują się tylko czysto zewnętrzną historią klasztorów. W okresie przez nas omawianym pojawiły się następujące prace o życiu monastycznym na Wschodzie: tekst ormiański i przekład łaciński Konstytucji zakonu Braci Ormiańskich św. Bazylego we Włoszech¹³⁵), studium prawno-kościelne rektora Instytutu Orientalnego i członka komisji kodyfikacyjnej prawa kanonicznego wschodniego, o. Emila H e r m a n a o instytucjach monastycznych bizantyńskich¹³⁶) oraz o zasadach ubóstwa w klasztorach bizantyńskich¹³⁷). Ogniskiem życia monastycznego na Wschodzie, które na Zachodzie nie ma podobnego sobie, jest półwysep Atos, republika mnisza. W języku polskim posiadamy o Atosie starszą już pracę o. Marcina C z e r m i ń s k i e g o ¹³⁸) oraz nowszy, krótko przed wojną opublikowany artykuł ks. prof. A. P a w ł o w s k i e g o w Oriensie¹³⁹). W czasie wojny wyszły dwie książki o Atosie. Jedna jest raczej popularna, napisana w formie pamiętnika podróży, porusza jednak także zagadnienia ogólniejszej natury

134) MANUEL CANDAL S. J., *El „Teófanés“ de Gregorio Pálamas*. OCP 12(1946), 238—261; *Origen ideológico del Palamismo en un documento de David Disipato (s. XIV)*. Comillas 1943. Por. rec. OCP 12(1946), 401; *Innovaciones Palamíticas en la doctrina de la gracia*. Studi e Testi, nr 123. Città di Vaticano 1946. Por. Gregorianum 28(1947), 451.

135) MARC-ANTOINE van den OUDENRIJN O. P., *Les Constitutions des Frères Arméniens de Saint Basile en Italie*. OCA nr 126, Roma 1940.

136) EMILIO HERMAN S. J., *Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika ktetorika, caristicari e monasteri „liberi“*. OCP 6(1940), 293—375.

137) T e n s a m, *Die Regelung der Armut in den byzantinischen Klöstern*. OCP 7(1941), 406—460.

138) X. MARCIN CZERMIŃSKI T. J., *Na górze Atos. Wśród mniszej republiki*. Kraków 1908.

139) Ks. Dr ANTONI PAWŁOWSKI, *Święta Góra Atos*. Oriens 6(1938), 163—166; 7(1939), 9—13.

o życiu monastycznym i o ascezie mnichów atońskich¹⁴⁰). Druga to poważne dzieło napisane przez trzech znakomitych znawców Wschodu bizantyńskiego: Dölgera, Weiganda i Deindla¹⁴¹). Wartość tego dzieła podnoszą jeszcze 184 tablice z doskonale wykonanymi fotografiami z Atosu.

Z pomiędzy artykułów w DTC pragnę zwrócić uwagę na artykuły o dwu Symeonach, wybitnych pisarzach ascetycznych na Wschodzie. Jeden z nich nazywany Symeonem Młodszym, Teologiem lub Symeonem Nowym Teologiem, zaliczany jest do największych mistyków Wschodu chrześcijańskiego i czczony jest na Wschodzie jako święty; żył na przełomie X i XI wieku¹⁴²). Drugi zaś, Symeon Metafrast, znany jest najbardziej jako autor budujących żywotów świętych, choć nie mniej wybitnym był jako historyk, kanonista i poeta. Żył w X wieku¹⁴³).

3. Liturgika i archeologia chrześcijańska

Możnaby kwestionować, czy łączenie liturgiki z archeologią jest uzasadnione, czy nie należałoby archeologii połączyć raczej z historią. Cokolwiek jednak dałoby się powiedzieć o pokrewieństwie i związku archeologii z historią, to równie wiele wspólnego ma ona z liturgiką. Starożytne miejsca kultu chrześcijańskiego (katakumby, świątynie, baptysteria), starożytne malowidła i rzeźby, z których możemy poznać, jak wyglądały szaty i naczynia liturgiczne, same naczynia i szaty liturgiczne lub ich fragmenty dochowane do naszych czasów, miniatury w starych rękopisach ksiąg liturgicznych — oto niektóre tylko wspólne przedmioty badań archeologa i liturgisty.

140) REINHOLD PABEL, *Athos der Heilige Berg*. Münster 1940. Por. rec. OCP 7(1941), 542.

141) F. DÖLGER, *Mönchsland Athos*, herausgeg. von... München 1943. Por. rec. OCP 9 (1943), 480—482.

142) J. GOUILLARD, *Syméon le Jeune, le Théologien*. DTC, t. 14, 2941—2951.

143) T e n s a m, *Syméon Logothète et Magistros surnomé Le Métaphraste*. DTC, t. 14, 2959—2971.

Mówiliśmy już wyżej o publikacjach źródłowych do liturgiki orientalnej. Tutaj na pierwszym miejscu należy umieścić wiadomość o dokumentach Stolicy św. dla katolików wschodnich obrządków w sprawach liturgicznych. Jest dążeniem i troską Stolicy św., by katolicy obrządków wschodnich nie przejmowali praktyk pobożnych, modlitw i nabożeństw od katolików łacińskiego obrządku w postaci właściwej łacińskiemu obrządkowi, lecz by dostosowywali je do ducha własnej liturgii. W związku z tym dążeniem wydała św. Kongregacja dla Kościoła Wschodniego kilka dekretów w sprawie modlitw i praktyk pobożnych obdarzonych odpustami. Aby katolicy wschodnich obrządków, chcąc korzystać ze skarbcza zasług Kościoła przez zyskiwanie odpustów, przywiązanych do różnych modlitw i praktyk pobożnych, nie byli zmuszeni posługiwać się formułami modlitewnymi ułożonymi dla wiernych obrządku łacińskiego, wydała św. Kongregacja dla Kościoła Wschodniego następujące zarządzenia: 1) wydano nową formułę święcenia szkaplerzy i przyjęcia wiernych do nich, ułożoną w duchu modlitw liturgicznych obrządków wschodnich¹⁴⁴); 2) ogłoszono katalog modlitw i praktyk pobożnych właściwych liturgiom wschodnim, obdarzonych odpustami takimi samymi, jak analogiczne modlitwy obrządku łacińskiego¹⁴⁵); 3) odpusty przywiązane do odmawiania Pozdrowienia Anielskiego, także w Różańcu, rozciągnęła Stolica św. na Pozdrowienie Anielskie w tej krótkiej postaci, w jakiej jest używane na Wschodzie¹⁴⁶).

Ten sam problem zachowania ducha właściwego liturgiom wschodnim przy wprowadzaniu do nich pewnych nabożeństw na wzór obrządku łacińskiego poruszają niektóre artykuły w czasopiśmie z okresu wojny. O. Schweigl, który jeszcze w r. 1938 poruszył zagadnienie, w jakiej formie należałoby zaprowadzić nabo-

144) Acta Apost. Sedis 35 (1943), 146. — Tekst z komentarzem znajduje się w Ephem. Lit. ser. II, 57 (1943), 5—7.

145) Acta Apost. Sedis 36 (1944), 47 n. — Tekst i komentarz w Ephem. Lit. ser. II, 58—60 (1944—1946), 15—32.

146) Acta Apost. Sedis 36 (1944), 245. — Tekst w Ephem. Lit. ser. II, 58—60 (1944—1946), 32—33.

żeństwo do Najśl. Serca Jezusowego w liturgii bizantyńskiej¹⁴⁷), w następnych artykułach roztrząsa zagadnienie, czy nabożeństwo do „Najśłodszego Jezusa“, istniejące w liturgii bizantyńskiej jest identyczne z nabożeństwem do Najśl. Serca Jezusowego¹⁴⁸). O nabożeństwie do Serca Jezusowego w Cerkwi prawosławnej w Rosji wyszła osobna książka¹⁴⁹). Sprawa liturgii wschodnich była także przedmiotem obrad soboru Watykańskiego; opracował to wspomniany już o. S c h w e i g l¹⁵⁰). Zagadnieniem wpływów łacińskich zajmuje się też o. R a e s w artykule o przemianach, jakim ulegał stopniowo „Służebnik“ (księga liturgiczna używana przy odprawianiu Mszy św., Jutrzni i Nieszporów w obrządku bizantyńsko-słowiańskim) unickich Rusinów od czasów unii Brzeskiej¹⁵¹). Nie tylko liturgia łacińska wywiera wpływ na liturgie wschodnie; istnieją także ślady wpływów liturgii wschodnich na liturgię łacińską. Jeden drobny szczegół wpływów wschodnich w liturgii łacińskiej opracował benedyktyn o. B r o u¹⁵²). Ogólnych prac systematycznych z zakresu liturgiki orientalnej jest stosunkowo niewiele. O. Alfons R a e s wydał rzecz bardzo pożyteczną, której brak w zakresie studiów liturgiki orientalnej już od dawna odczuwano, mianowicie podręcznik wprowadzający w studium liturgiki oriental-

147) IOSEPH SCHWEIGL S. J., *De forma exteriorie pietatis erga SS Cor Iesu quae ritui byzantino congruat*. Periodica 27 (1938), 332—340.

148) T e n s a m, *Num in ritu byzantino officium dulcissimi Iesu aequiparetur pietati SS. Cordis Iesu*. Periodica 28(1939), 72—85; *Der Kult des Philanthropos Soter vom 11—15 Jahrhundert*. Gregorianum 22 (1941) 497—502; *De cultu liturgico „Dulcissimi Domini et Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi, Amatoris hominum“ in ritu byzantino*. Gregorianum 23(1942), 255—265.

149) ALFONSO CZUK, *La Chiesa Russa e il culto del Sacro Cuore*. Gorizia 1941. Por. rec. OCP 8 (1942), 503.

150) JOSEPH SCHWEIGL S. J., *De Concilio Vaticano et de quaestione Liturgiae Orientalis*. Gregorianum 21(1940), 3—16.

151) A. RAES S. J., *Le Liturgicon ruthène depuis l'Union de Brest*. OCP 8 (1942), 95—143.

152) DOM LOUIS BROU O. S. B., *Saint Grégoire de Nazianze et l'Antienne „Mirabile Mysterium“ des Laudes de la Circoncision*. Ephem. Lit. ser. II, 58 (1944), 14—22.

nej¹⁵³). Podobnemu celowi służy praca Baumstark, *Liturgie comparée*¹⁵⁴). Jest to osobne książkowe wydanie konferencji wygłoszonych przez autora u benedyktynów wschodniego obrządku w Amay i drukowanych w *Irénikon*. Na przykładzie najważniejszych zagadnień z liturgiki wprowadza autor czytelnika w metodę liturgiki porównawczej i w problemy liturgiczne, wynikające z porównywania liturgii rzymskiej z liturgiami wschodnimi.—W r. 1942 ukazał się pierwszy ogromny, przeszło 1000 strony liczący tom wydawnictwa zakrojonego na wielką skalę o obrządkach i Kościołach wschodnich. Tom pierwszy obejmuje obrządek bizantyński i Kościoły bizantyńskiego obrządku¹⁵⁵). Dwa ośrodki benedyktyńskie, priorat wschodniego obrządku w Amay w Belgii i opactwo Gerleve w Niemczech, zaczęły wydawać jeszcze przed wojną teksty liturgiczne bizantyńskie w przekładach na język francuski i niemiecki, aby szerzyć znajomość liturgii bizantyńskiej wśród katolików łacińskiego obrządku¹⁵⁶). U nas w Polsce w skromniejszych rozmiarach podobną rzecz zapoczątkował ks. Michał Niechaj z Lublina¹⁵⁷), zamordowany przez Niemców 23 grudnia 1939. Dalej mamy dwie rozprawy o niektórych księgach liturgicznych bizantyńskich: o przemianach, jakim uległo *Menologion* (po cerkiewno-

153) ALPHONSUS RAES S. J., *Introductio in Liturgiam Orientalem*. Roma 1947. — Por. *Gregorianum* 28 (1947), 601.

154) A. BAUMSTARK, *Liturgie comparée. Conférences. Édition refondue*. Monastère Amay à Chevetogne 1939. Por. rec. OCP 6(1940), 261—262.

155) CARLO GATTI — CIRILLO KOROLEVSKIJ, *I Riti e le Chiese Orientali*. Volume I: *Il Rito Bizantino e le Chiese Bizantine*. Genova 1942. — Por. OCP 9 (1943), 243.

156) *La prière des Églises de rite byzantin*. T. I. *L'office divin, la liturgie, les Sacrements*. Amay 1937, T. II. *Les Fêtes*, p. 1: *Les grandes fêtes fixes*. Amay 1939. — Por. *Apollinaris* 13(1940) 119 i OCP 6(1940), 260 — *Heilige Feiern der Ostkirche*. T. I. *Taufe und Firmung im byzantinischen Ritus*. T. II. *Die Totenfeiern der byzantinischen Kirche*. T. III. *Busse und hl. Ölung in der byzantinischen Kirche*. Paderborn 1938—1940. Por. *Apollinaris*, jak wyż. i OCP 6 (1940), 554.

157) *Liturgia Wschodnia, czyli Msza św. według obrządku bizantyjsko-słowiańskiego*. Wydał ks. M. NIECHAJ, Lublin 1937.

słowiańsku: miesjaciesłow) od czasów schizmy Cerulariusza ¹⁵⁸⁾ oraz o pontyfikale bizantyńskim ¹⁵⁹⁾.

Kilka prac z zakresu liturgiki orientalnej zajmuje się pewnymi szczegółami, które nastęrczają większe trudności. O. H a n s s e n s poruszył zagadnienie tzw. liturgii rzymsko-bizantyńskiej św. Piotra ¹⁶⁰⁾ oraz podał próbę wyjaśnienia pewnej niezrozumiałej formuły w anaforach etiopskich ¹⁶¹⁾. Innym zagadkowym zjawiskiem w liturgii etiopskiej zajmuje się o. v a n L a n t s c h o o t. Wśród modlitw stale odmawianych przez kapłana we Mszy św. w obrządku etiopskim znajdują się modlitwy konsekracji naczyń liturgicznych (kielicha, pateny itd.). Modlitwy te w pontyfikale koptyckim zarezerwowane są biskupowi. O. Lantschoot wyjaśnia, jak to się stało, że one dostały się do mszału etiopskiego jako codzienne modlitwy mszalne kapłana ¹⁶²⁾. Największą trudność dla liturgistów i dogmatystów nastęrcza anafora mszalna św. Apostołów w obrządku chaldejskim i malabarskim. Anafora ta najwidoczniej nie posiadała wogóle słów ustanowienia Najśw. Sakramentu: „To jest Ciało moje“ i „Ten jest kielich Krwi mojej“. Dziś jeszcze są w użyciu u nestorianów wydania tej anafory, nie zawierające słów ustanowienia. W innych wydaniach, zwłaszcza katolickich, słowa te są już umieszczone, ale widać, że wydawcy umieszczali je na własną rękę dla usunięcia rażącego braku, gdyż w różnych wydaniach są one umieszczone w różnych miejscach anafory. Wiele już napisano dla wyjaśnienia tego dziwnego zjawiska liturgicznego. Wszystkie zdania zebrał i omówił krytycznie o. R a e s ¹⁶³⁾.

158) IOSEPH SCHWEIGL S. J., *De Menologio graeco-slavico post annum 1054*. Periodica 30 (1941), 221—228.

159) CIRILLO KOROLEVSKIJ, *Le Pontifical dans le rit byzantin*. OCP 10 (1944), 202—215.

160) J. M. HANSSENS S. J., *La Liturgie romano-byzantine de Saint Pierre*. OCP 5 (1939), 103—150.

161) T e n s a m, *Une formule énigmatique des anaphores éthiopiennes*. OCP 7 (1941), 206—232.

162) ARN. VAN LANTSCHOOT Can. Reg. Praem., *Heliari et Masob*. OCP 10 (1944), 168—178.

163) A. RAES S. J., *Le récit de l'institution eucharistique dans l'anaphore chaldéenne et malabare des Apôtres*. OCP 10(1944), 216—226.

Artykuły francuskiej encyklopedii archeologiczno - liturgicznej w zeszytach wydanych od r. 1939 zawierają dużo materiału porównawczego między liturgiami wschodnimi a liturgią rzymską. Wskażę tylko na kilka ważniejszych: o święcie Ofiarowania Pana Jezusa w świątyni (Oczyszczenia M. Najśw. albo M. B. Gromniczej)¹⁶⁴), o prefacji mszalnej¹⁶⁵), o urzędzie ostiariusza¹⁶⁶) oraz artykuł o modlitwie, w którym między innymi jest ustęp o praktyce wspólnej modlitwy żołnierzy w armii cesarstwa bizantyńskiego¹⁶⁷). Zano-
tujmy dalej jeszcze rozprawy o genezie współcelebry mszalnej w obrządku maronickim¹⁶⁸) i świętach liturgicznych ustanowionych na pamiątkę soborów powszechnych w obrządku bizantyńskim¹⁶⁹), jak również dwie rozprawy sławisty czeskiego Józefa V a s z i c y o liturgii słowiańskiej na ziemiach czeskich¹⁷⁰). Z pogranicza litur-
giki i prawa kanonicznego jest rozprawa o H e r m a n a o ob-
rządku żony w małżeństwach obrządkowo mieszanych¹⁷¹).

Z a r c h e o l o g i i chrześcijańskiej wschodniej należy wy-
mienić najpierw kilka wydawnictw monumentalnych: ostatni tom
dzieła o. G. de J e r p h a n i o n o wykopaliskach świątyni chrze-
ścijańskich w Kapadocji¹⁷²), tego samego autora dzieło o miniatu-
rach syryjskiego rękopisu watykańskiego nr. 559¹⁷³) oraz Pawła

164) H. LECLERCQ, *Présentation de Jésus au temple (fête)*. DACL, t. 14, 1722—29.

165) T e n s a m, *Préface*. DACL, t. 14, 1704—1716.

166) T e n s a m, *Portier*. DACL, t. 14, 1525—1533.

167) T e n s a m, *Prière*, DACL, t. 14, 1767—1755.

168) PIERRE DAOU, *Note sur les origines de la concélébration eucharistique dans le rite maronite*. OCP 6(1940), 233—239.

169) VIRGILIO MAXIM, *De festis conciliorum oecumenicorum in Ecclesia byzantina*. Roma 1942. Por. OCP 9(1943), 243.

170) Dr JOS. VASZICA, *Slovanská bohoslužba v českých zemích*. Praha, 1940 — *Slovanská liturgie nove osvícená Kijevskými Listy*. Praha, 1940. Por. OCP 6 (1940), 554.

171) AEMIL HERMAN S. J., *De ritu mulieris*. Periodica 29 (1940), 1—16.

172) G. DE JERPHANION S. J., *Les églises rupestres de Cappadoce*. Texte. Tome 2-me, 2-me partie. Paris 1942. Por. rec. OCP 12 (1946), 395 n.

173) T e n s a m, *Les miniatures du manuscrit syriaque nr. 559 de la Bibliothèque Vaticane* (Codices e Vaticanis selecti... vol 25). Città del Vaticano 1940. Por. rec. OCP 12(1946), 400. — Por. T e n s a m, *Un nouveau manuscrit*

Lemerle dzieło o wykopaliskach w Filippi i we wschodniej Macedonii¹⁷⁴). Obok tych monumentalnych luksusowo wydanych dzieł można postawić skromniejszą rozmiarami pracę Monneret de Villarda o wykopaliskach kościołów w Mezopotamii¹⁷⁵). Wszystkie te prace mają ogromną wartość tak dla liturgiki, jak i dla studium dziejów chrześcijaństwa w tych krajach.

Jest też do zanotowania kilka prac z zakresu ikonografii chrześcijańskiej: dwa artykuły o starożytnej wschodniej ikonie śś. Apostołów Piotra i Pawła w rzymskiej bazylice św. Piotra¹⁷⁶), artykuł o ikonach wschodnich przedstawiających Chrystusa - Mądrość Bożą w postaci anioła skrzydlatego¹⁷⁷), artykuły o dwu miniaturowych rzeźbach Bogarodzicy z kości słoniowej¹⁷⁸) oraz dwie rozprawy o ikonach i ich roli na Wschodzie¹⁷⁹). W biuletynie archeologii chrześcijańskiej omawia o. de Jerphanion mnóstwo innych prac z tej dziedziny do r. 1940¹⁸⁰).

illustré de la Bibliothèque Vaticane (Vat. syr. 559). OCP 5(1939), 207—222. — Z tego samego zakresu jest praca: HUGO BUCHTHAL — OTTO KURZ, *A Hand list of illuminated oriental christian Manuscripts*. London 1942. Rec. OCP 12 (1946), 399.

174) PAUL LEMERLE, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*. Recherches d'histoire et d'archéologie. Paris 1945. Por. rec. OCP 12 (1946), 399.

175) UGO MONNERET DE VILLARD, *Le Chiese della Mesopotamia*. OCA nr. 128, Roma 1940. Ten sam opracował też bibliografię archeologii chrześcij. w Egipcie za dwudziestolecie 1920—1940: *Gli studi sull' archeologia cristiana d'Egitto*. 1920—1940. OCP 7(1941), 274—292.

176) W. F. VOLBACH, *Die Ikone der Apostelfürsten in St. Peter zu Rom*. OCP 7(1941), 480—497. — A. M. AMMANN S. J., *Die Ikone der Apostelfürsten in St. Peter zu Rom. Nachträge und Ergänzungen*. OCP 8(1942) 457—468.

177) A. M. AMMANN S. J., *Slawische „Christus—Engel“ Darstellungen* OCP 6(1940), 467—494.

178) STEPHAN POGLAYEN-NEUWALL, *Eine koptische Elfenbeinschnitzerei mit Anbetungsszene aus der Sammlung Trivulzio*. OCP 6 (1940), 523—532; *Eine frühe Darstellung der „Eleousa“*. OCP 7 (1941), 293—294.

179) DOM ILDEFONS DIRKS, *Les saintes Icones*. Amay sur Meuse, 1939. Por. rec. OCP 5 (1939), 552. — GEORG WUNDERLE, *Um die Seele der heiligen Ikonen*. Eine religionspsychologische Betrachtung. Würzburg, 1941. Por. OCP 7 (1941), 543.

180) GUILLAUME DE JERPHANION S. J., *Bulletin d'archéologie chrétienne et byzantine*. VIII. OCP 6(1940), 140—197.

4. Prawo kanoniczne wschodnie

Po bardzo niedoskonałym podręczniku prawa kanonicznego wschodniego, wydanym jeszcze w zeszłym stuleciu przez późniejszego biskupa waradyńskiego na Węgrzech, Papp-Szilágyi, ukazały się dwa pierwsze tomy nowego podręcznika, opracowane przez o. Akacjusza C o u s s a, bazylianina z syryjskiej kongregacji z Aleppo, profesora na Papieskim Instytucie Obojga Prawa w Rzymie oraz sekretarza Komisji Kodyfikacji Prawa Wschodniego¹⁸¹). Prócz tego podręcznika posiadamy z dziedziny prawa kanonicznego wschodniego cały szereg większych i mniejszych prac. Rektor Papieskiego Instytutu Orientalnego i członek Komisji Kodyfikacji Prawa Wschodniego, o. H e r m a n opracował następujące zagadnienia: o rozwoju danin na rzecz biskupów w patriarchacie konstantynopolskim od wieku X do w. XIX¹⁸²), o dochodach kleru niższego bizantyńskiego¹⁸³), o zajęciach niedozwolonych klerowi bizantyńskiemu¹⁸⁴); o kościołach tzw. prywatnych i o prawie regulującym fundacje kościelne w ostatnich wiekach istnienia imperium bizantyńskiego¹⁸⁵) oraz o wpływie chrześcijańskiej idei małżeństwa na prawo rzymskie kodeksu Justyniana, uwagi na marginesie monografii na ten sam temat¹⁸⁶). Z recenzji na łamach OCP dowiadujemy się nadto o następujących publikacjach z zakresu prawa kościelnego wschodniego: D a u s e n d o międzyobrzędkowych prze-

181) ACACIUS COUSSA, Hieromonachus Basil. Alepp., *Epitome Praelectionum de Iure ecclesiastico orientali*, vol. I, Romae 1940; vol. II, Venetiis 1941. — Por. rec. OCP 8(1942), 488—489.

182) E. HERMAN S. J., *Das bischöfliche Abgabenwesen im Patriarchat von Konstantinopel vom XI bis zur Mitte des XIX Jahrhundert*. OCP 5(1939), 434—513.

183) T e n s a m, *Die kirchlichen Einkünfte des byzantinischen Niederklerus*. OCP 8(1942), 378—442.

184) T e n s a m, *Le professioni vietate al clero bizantino*. OCP 10(1944), 23—44.

185) T e n s a m, „*Chiese private*“ e diritto di fondazione negli ultimi secoli dell'impero bizantino. OCP 12(1946), 302—321.

186) T e n s a m, *Matrimonio romano e matrimonio cristiano*. OCP 6(1940), 222—229. — G. D'ERCOLE, *Il consenso degli sposi e la perpetuità del matrimonio nel diritto romano e nei Padri della Chiesa*. Roma 1939.

pisach prawnych w Kodeksie Prawa Kościelnego¹⁸⁷), C. de Clercq o przepisach prawnych łacińskich i wschodnich dotyczących sprawowania sakramentów kapłaństwa, małżeństwa i namaszczenia chorych¹⁸⁸), Ballini o skutkach prawnych małżeństwa chrześcijańskiego w okresie przedjustyniańskim¹⁸⁹), Seriski o karach kościelnych w prawie bizantyńskim do XI wieku¹⁹⁰), Bobak o celibacie i przeszkodzie małżeńskiej wynikającej z wyższych święceń w prawie kościelnym wschodnim, zwłaszcza u Rusinów¹⁹¹), Nallino i Graf o stosunkach między prawodawstwem muzułmańskim a chrześcijańskim na Bliskim Wschodzie¹⁹²).

Na łamach czasopisma *Apollinaris*, wydawanego przez Papieski Instytut Obojga Prawa, mamy także kilka rozpraw z zakresu prawa kościelnego wschodniego. Jeszcze przed wybuchem wojny, w latach 1938 i 1939 drukował tu kilka prac ks. Aleksy Petrani, o najwyższej władzy rządzącej dla katolików różnych obrządków wschodnich¹⁹³), o katolikach różnych obrządków¹⁹⁴)

187) HUGO DAUSEND O. F. M., *Das interrituelle Recht im Codex Iuris Canonici*. Paderborn 1939. Por. rec. OCP 5(1939), 537 n.

188) C. De CLERCQ, *Ordre, mariage, extrême-onction*. Paris 1939. Por. rec. OCP 5(1939), 538.

189) A. L. BALLINI, *Il valore giuridico della celebrazione nuziale cristiana dal primo secolo all'età giustiniana*. Milano 1939. Por. rec. OCP 7(1941), 534.

190) P. PETRUS M. SERISKI O. F. M. Conv., *Poenae in iure byzantino ecclesiastico ab initiis ad saeculum XI (1054)*. Roma 1941. Por. rec. OCP 8(1942), 227.

191) Sac. Dr JOANNES BOBAK, *De caelibatu ecclesiastico deque impedimento Ordinis Sacri apud Orientales et praesertim apud Ruthenos*. Roma 1941. Por. rec. OCP 8(1942), 227.

192) CARLO ALFONSO NALLINO, *Raccolta di scritti editi e inediti*: Vol. IV *Diritto musulmano — Diritti orientali cristiani*. Istituto per l'Oriente, 1942. Por. rec. OCP 9(1943), 483. — GEORG GRAF, *Das Rechtswerk des Nestorianers Gabriel, Bischofs von Basra, in arabischer Bearbeitung*. OCP 6(1940), 517—522.

193) ALEXIUS PETRANI, *De variis ritibus catholicis ac de suprema eos moderandi auctoritate*. *Apollinaris* 11(1938), 502—514.

194) T e n s a m, *Fideles ad ritus orientales pertinentes*. *Apollinaris* 12(1939), 94—102.

i o celebrowaniu Mszy św. w innym obrzędku.¹⁹⁵⁾ Nadto mamy tu rozprawę o stanowisku zajęтым przez św. Anzelma w sprawie zarzutów wytaczanych przez Greków przeciw małżeństwom na zachodzie¹⁹⁶⁾ oraz rozprawę o przyjmowaniu katolików obrzędków wschodnich do zakonów łacińskiego obrzędku¹⁹⁷⁾. — Również i w zeszytach francuskiej encyklopedii Prawa Kanonicznego, wydanych od wybuchu wojny, mamy kilka artykułów dotyczących prawa kościelnego wschodniego. Artykuł o klerykach zestawia prawo kościelne dotyczące kleru we wszystkich obrzędkach chrześcijańskich¹⁹⁸⁾; o sakramencie bierzmowania są dwa artykuły, jeden o ustawodawstwie zachodnim, drugi o ustawodawstwie wschodnim dotyczącym tego sakramentu¹⁹⁹⁾; zgodnie z charakterem encyklopedii, artykuł o soborze Konstantynopolskim z r. 381 zajmuje się tylko kanonami przez ten sobór uchwalonymi, zwłaszcza kan. 2 i 3, które zdradzają już pierwsze separatystyczne tendencje Konstantynopola w stosunku do Rzymu²⁰⁰⁾, wreszcie mamy tu artykuł o prawie kościelnym Koptów egipskich²⁰¹⁾.

5. Historia kościelna Wschodu chrześcijańskiego

Stosunkowo dość liczne prace z zakresu historii Wschodu chrześcijańskiego omówimy w następującym porządku: najpierw wspomnimy o pracach dotyczących chrześcijaństwa w Grecji oraz stosunków między Wschodem i Zachodem chrześcijańskim wogóle, następnie omówimy prace z dziejów Rusi Kijowskiej

195) A. PETRANI, *In ritu alieno celebrantes*. Apollinaris 12(1939), 187—197.

196) GERARDUS OESTERLE O. S. B., *Sancti Anselmi Archiepiscopi Cantuariensis responsio ad episcopum Nuenbergensem circa detestata a Graecis Latinorum connubia*. Apollinaris 14(1941), 61—76.

197) AUGUSTINUS PUGLIESE S. S., *De admissione orientalium in religionem latini ritus*. Apollinaris 14(1941), 77—83.

198) F. CLAEYS-BOUUAERT, *Clerc*. DDC, t. 3, 827—872.

199) E. HERMAN, *Confirmation dans l'Église Orientale*. DDC, t. 3, 109—128.

200) G. BARDY, *Constantinople (concile de) de 381*. DDC, t. 4, 424—428.

201) C. de CLERCQ, *Copte (Droit canonique)*. DDC, t. 4, 594—601.

skiej przedjagiellońskiej i Rosji, prace dotyczące dziejów chrześcijaństwa wschodniego na ruskich ziemiach dawnej Korony i Litwy łącznie z dziejami unii Brzeskiej, wreszcie prace z dziejów i n n y c h o d ł a m ó w chrześcijaństwa wschodniego.

Już wyżej (str. 266) była mowa o tym, że dotychczasowe poglądy historyków na dzieje stosunków między Focjuszem a Rzymem zostały poddane rewizji przez nowszych historyków katolickich. Przyczyn naprężenia stosunków i zatargu między Konstantynopolem i Rzymem za czasów Focjusza dopatrują się obecnie historycy katoliccy nie tylko w Konstantynopolu, lecz także w Rzymie (oczywiście nie w samej instytucji prymatu) i wogóle na Zachodzie. Za wyraz podobnego rewizjonizmu odnośnie do czasów Cerulariusza można uważać artykuł o. Hermana o tym, czy legaci wysłani przez papieża Leona IX do Konstantynopola w 1054 roku mieli władzę ekskomunikowania Cerulariusza, skoro w chwili ogłaszania przez nich ekskomuniki Leon IX już nie żył²⁰²). Autor zajmuje się tylko stroną prawną zagadnienia. Wybitny znawca tej samej epoki, autor monografii *Humbert u. Kerullarios*, A. Michel dał nowy przyczynek do schizmy Cerulariusza²⁰³). Inny znawca stosunków rzymsko-greckich o. Hofmann, który od dawna już wydaje dokumenty do dziejów diecezji katolickich w Grecji, opracował ostatnio z tej serii dokumenty do dziejów biskupstwa na wysepce Thera²⁰⁴); nadto opracował stosunek papieży Kaliksta III i Piusa II do sprawy unijnej²⁰⁵) oraz sprawę unii na Krecie

202) EMILIO HERMAN S. J., *I legati inviati da Leone IX nel 1054 a Constantinopoli erano autorizzati a scomunicare il patriarca Michele Cerulario?* OCP 8(1942), 209—218.

203) ANTON MICHEL, *Lateinische Aktenstücke und -Sammlungen zum griechischen Schisma (1053—1054)*. Historisches Jahrbuch 1940, 46—64. Por. OCP 7(1941), 543.

204) GEORGIO HOFMANN S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. V Thera (Santorino)*. Documenti con introduzione. OCA n. 130. Roma 1941.

205) Ten sam, *Papst Pius II und die Kircheneinheit des Ostens*. OCP 12(1946), 217—237. Tamże na str. 217 w przyp. notatka o pracy: *Papst Ka-*

w XV wieku²⁰⁶). Ciekawy przyczynek do promienicowania chrześcijaństwa z Grecji na Węgry w zaraniu ich dziejów opracował Ivánka²⁰⁷).

Stosunkowo najwięcej prac mamy z dziejów chrześcijaństwa na Rusi Kijowskiej i w Rosji. Początkom dziejów Rusi poświęcone są dwie prace: Ammanna o św. Włodzimierzu apostołe Rusi²⁰⁸) i Baumgartena o początkach państwowości Rusi Kijowskiej²⁰⁹); ta ostatnia wyszła z druku już po śmierci autora²¹⁰). Praca Haasego, niegdyś profesora teologii katolickiej we Wrocławiu, o pogańskich wierzeniach wschodniej Słowiańszczyzny i o śladach tych wierzeń w zwyczajach ludowych²¹¹) należy raczej do etnologii, niż do historii. Pierwsze przejawy myśli politycznej i świadomości roli dziejowej na Rusi przedmongolskiej wydobył umiejętnie ze starych kronik ruskich Werner²¹²). Inny autor niemiecki, Winter przedstawił z dużą znajomością przedmiotu dzieje krzyżowania się wpływów religijnych, politycznych i kulturalnych Zachodu i Wschodu (Rzymu i Bizancjum) na Rusi—Ukrainie od zarania jej dziejów do najnowszych czasów²¹³). Niestety autor nie potrafił wznieść się

likt III und die Frage der Kircheneinheit im Osten. Miscellanea Giovanni Mercati III, Studi e Testi 123(1946), 209—237.

206) G. HOFMANN, *Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta im XV Jahrhundert?* OCP 10(1940), 91—115.

207) ENDRE V. IVÁNKA, *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn*. OCP 8(1942), 183—194.

208) A. M. AMMANN S. J., *Wladimir, dem Apostelgleichen zum Gedächtnis*. OCP 5(1939), 186—206.

209) N. DE BAUMGARTEN, *Aux origines de la Russie*. OCA nr 119. Roma 1939.

210) Wspomnienie pośmiertne i zestawienie prac śp. Mikołaja Baumgartena, drukowanych od r. 1927, por. OCP 5(1939), 527—529.

211) F. HAASE, *Volksglaube und Brauchtum der Ostslaven*. Wrocław 1939. Por. rec. OCP 8(1942), 228—230.

212) PHILIPP WERNER, *Ansätze zum geschichtlichen und politischen Denken im Kiewer Russland*. Wrocław 1940. Por. rec. OCP 8(1942), 495—498.

213) E. WINTER, *Byzanz und Rom im Kampfe um die Ukraine 955—1939*. Leipzig 1939. Por. rec. OCP 9(1943), 482—483.

ponad uprzedzenia antykatolickie; praca jego tchnie nietajoną niechęcią do Rzymu, co obniża jej wartość naukową. Prace Wintera i Wernera nie należą do dorobku katolickiej myśli teologicznej o Wschodzie chrześcijańskim. Wspomniałem o nich, ponieważ odbiły się echem w dyskusji na łamach OCP.

Wspominany już o. A m m a n n przedstawił nową próbę wyjaśnienia początków kultu św. Paraskewii Męczennicy w Nowogrodzie Wielkim w XII wieku ²¹⁴). Igor S m o l i t s c h opracował dzieje staroruskiego życia klasztornego do XVI wieku ²¹⁵). Ideę władzy państwowej u ostatnich Rurykowiczów moskiewskich (1462—1596) przedstawił o. J. O l s z r ²¹⁶). Wyświetleniem zagadkowej postaci rzekomego moskiewskiego „cara Natalina“, którego korespondencję z królem Zygmuntem Augustem wydał Theiner ²¹⁷), zajął się ks. Walerian M e y s z t o w i c z ²¹⁸). Omówił on tę nie wiadomo przez kogo i w jakim celu zmyśloną postać na szerokim tle stosunków politycznych i kościelnych XVI wieku, zwłaszcza na tle ponawianych niejednokrotnie po soborze Trydenckim przez Stolicę Apostolską prób pozyskania Moskwy dla unii kościelnej i dla ligi antytyreckiej. Dla dziejów odszczepieństwa staroobrzędowców w XVII wieku w Rosji cenne są dwie prace P a s c a l a o Awakumie ²¹⁹).

214) A. M. AMMANN S. J., *Die Heilige Grossmartyrerin Parascove zu Gross-Novgorod. Ein Beitrag.* OCP 12(1946), 381—387.

215) IGOR SMOLITSCH, *Das altrussische Mönchtum (11—16 Jahrhundert). Gestalter und Gestalten.* Würzburg 1940. Por. OCP 7(1941), 543.

216) GIUSEPPE OLSZR S. J., *Gli ultimi Rurikidi e le basi ideologiche della sovranità dello Stato Russo.* OCP 12(1946), 322—373.

217) THEINER, *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae.* Roma 1860—1864, t. II, 713.

218) Mgr VALÉRIEN MEYSZTOWICZ, *Natalinus „Grand Empereur de toute la Russie“ au lendemain du Concile de Trente.* OCP 7 (1941), 498—513.

219) *La vie de l'archiprêtre Avvakum, écrite par lui-même. Traduite du vieux russe avec une introduction et des notes par PIERRE PASCAL.* Paris 1938. — P. PASCAL, *Avvakum et les débuts du Raskol, la crise religieuse au XVII siècle en Russie.* Paris 1938. Por. rec. o obu dziełach w OCP 5(1939), 540—543.

Przechodzę do omówienia prac o Cerkwi prawosławnej w Rosji współczesnej. W związku ze zmianą, jaka zaszła w czasie ostatniej wojny w stosunkach między rządem radzieckim a Cerkwią prawosławną w Rosji, bardzo na czasie są dwie prace o. Wuytsa, jedna o wskrzeszeniu w latach 1917—1918 patriarchatu moskiewskiego, zlikwidowanego przez Piotra Wielkiego w r. 1721²²⁰), druga o poglądach przedstawicieli hierarchii prawosławnej i teologów prawosławnych w Rosji na stosunek Cerkwi do państwa w zmienionej po upadku caratu sytuacji²²¹). Ten sam autor informuje nas także o emigracyjnej Cerkwi prawosławnej rosyjskiej²²²). O organizacji studiów teologicznych w Cerkwi prawosławnej w Rosji, po uregulowaniu stosunków z rządem radzieckim, informuje artykuł o. Schultzego, który czerpał wiadomości z urzędowego organu patriarchatu moskiewskiego²²³).

Wśród prac nad dziejami Kościoła wschodniego na ziemiach ruskich dawnej Korony i Litwy znajduje się dość dużo prac polskich autorów. Jest tu do zanotowania praca Aleksandra Gieysztora o stosunkach między biskupstwem lubuskim a Rusią w XIII wieku²²⁴). Znakomita biografia św. Jacka Odrowąża, pióra o. Jacka Woronieckiego zawiera także wiele materiału do dziejów chrześcijaństwa na Rusi²²⁵). Działalność Jana Biskupca dominikanina, biskupa chełmskiego łańciskiego obrządku w XV wieku łączy się z dziejami Kościoła wschodniego, tak że względu na to, że w diecezji chełmskiej w znacznej części

220) A. WUYTS S. J., *Le patriarcat Russe au Concile de Moscou de 1917—1918*. OCA nr. 129, Roma 1941.

221) Ten sam, *Thèses „orthodoxes“ sur les relations entre l'Église et l'État*. OCP 8 (1942), 241—288.

222) Ten sam, *Le deuxième Concile de l'Émigration russe de Carlovitsi (1/14—11/24 août 1938)*. OCP 6 (1940), 495—508.

223) B. SCHULTZE S. J., *Einiges über die Ausbildung der Theologen im heutigen Russland*. OCP 12(1946), 387—393.

224) ALEKSANDER GIEYSZTOR, *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*. *Nasza Przeszłość* 4(1948), 83—102.

225) O. JACEK WORONIECKI O. P., *Św. Jacek Odrowąż. I. Wprowadzenie Zakonu Káznodziejskiego do Polski*. Katowice 1947.

mieszkała ludność obrządku wschodniego, jak i ze względu na to, że rządy jego w tej diecezji przypadają na czasy soboru Florencyjskiego. Dlatego też szkic biograficzny tego znakomitego biskupa polskiego XV wieku, opracowany przez prof. Jakuba Sawickiego, należy zaliczyć do pozycji z dziejów chrześcijaństwa wschodniego²²⁶). Również i praca Kazimierza Hartleba o fundacjach Jadwigi i Jagiełły zawiera przyczynki do dziejów Kościoła wschodniego²²⁷). Opublikowany przez Giannellego list patriarchy konstantynopolskiego Joachima I do metropolity kijowskiego Józefa Bołharynowicza rzuca światło na stosunek tego metropolity do Konstantynopola i do Rzymu²²⁸). Z pracą o Amanna o pobycie Pocięja i Terleckiego w Rzymie w r. 1595 wkraczamy już w dzieje unii Brzeskiej²²⁹). Do dziejów unii Brzeskiej odnoszą się też dwie prace ks. Mariana Rechowicza, jedna o Seminarium Misyjnym dla kształcenia kleru unickiego na ziemiach dawnej Polski²³⁰), druga o planach misyjnych Kongregacji de Propaganda Fide na Bałkanach i ich związku z unią w Polsce w latach 1622—1635²³¹). Pierwsza z tych prac wymaga pewnego uzupełnienia i sprostowania. O sprawie założenia Seminarium Duchownego dla kształcenia kleru unickiego za czasów metropolitów Rahozy i Pocięja Autor wie tylko tyle, że zaraz po zawarciu unii w r. 1596 papież Klemens VIII nosił się z myślą

226) JAKUB SAWICKI, *Jan Biskupiec Biskup Chełmski (1377—1452)*. Szkic biograficzny. *Nasza Przeszłość* 4(1948), 103—124.

227) KAZIMIERZ HARTLEB, „Dla pomnożenia chwały Bożej“. *Jagiełłowe i Jadwigi fundacje i darowizny na rzecz Kościoła w Koronie i Litwie*. *Nasza Przeszłość* 1 (1946), 5—42.

228) CIRO GIANNELLI, *À propos de la confirmation du métropolitain de Kiev Joseph Bolharynowycz par le patriarche oecuménique Joachim I*. *OCF* 9 (1943), 450—459.

229) A. M. AMMANN S. J., *Der Aufenthalt der ruthenischen Bischöfe Hypathius Pocięj und Cyrillus Terlecki in Rom im Dezember und Januar 1595—1596*. *OCF* 11 (1945), 103—140.

230) Ks. MARIAN RECHOWICZ, *Sprawa Wielkiego Seminarium Misyjnego dla unitów na ziemiach dawnej Polski (1595—1819)*. Kraków 1948.

231) Ten sam, *Plany misyjne Kongregacji de Propaganda Fide na Bałkanach a unia w Polsce (1622—1635)*, *Nasza Przeszłość* 2 (1947), 135—145.

założenia takiego seminarium, że zastanawiano się nad wyborem miejsca na budowę gmachu, na razie choćby drewnianego, ale że papież Klemens VIII zaprzątnięty sprawą Ferrary i odstraszonego niepomyślnymi informacjami otrzymanymi od Arkudiusza, zwlekał z udzieleniem obiecanych pieniędzy na budowę seminarium, a po jego śmierci w 1605 roku aż do roku 1620 przestano zupełnie mówić o tym planie, bo Pocij zaprzątnięty sporami z prawosławnymi i z własnym duchowieństwem nie interesował się nim wcale²³²). Otóż ostatnie twierdzenie, dotyczące osoby Pocij jest nieścisłe. Istnieją dowody na to, że w r. 1603 istniało Seminarium Duchowne unickie w Wilnie przy monasterze św. Trójcy. W tym roku archimandryta unickiego monasteru św. Trójcy w Wilnie Gelazy Rusowski wydał drukiem książkę w obronie soboru Florenckiego, napisaną przez swego poprzednika Piotra Fiedorowicza niedawno zmarłego²³³). Otóż na karcie tytułowej tej książki Fiedorowicz nazwany jest rektorem kolegium ruskiego Jego Mości Księdza Metropolity Kijowskiego (Hipacego Pocij), w przedmowie zaś Rusowski nazywa siebie następcą Fiedorowicza na archimandryctwie wileńskim. Pelesz²³⁴) nazywa go mężem wielkiej nauki i dodaje, że Pocij mianował go profesorem w seminarium monasteru wileńskiego. Wszystkie te szczegóły wskazują na to, że około roku 1603 istniało w Wilnie przy monasterze unickim św. Trójcy jakieś kolegium czy seminarium dla kształcenia kleru unickiego, podległe metropolicie Hipacemu Pocijowi. O tym samym świadczy także list Pocij do księcia Lwa Sapiehy z dnia 5 kwietnia 1603 roku²³⁵). W liście tym, posyłając księciu egzemplarz książki Fiedorowicza, skarży się Pocij, że „byłoby niemało co do

232) RECHOWICZ, *Sprawa Wielkiego Seminarium* itd., str. 8—10.

233) *Obrona S. Synodu Florenckiego powszechnego dla prawowiernej Rusi napisana przez Piotra Fiedorowicza, w Wilnie Collegium Ruskiego. J. M. X. Metropolity Kiowskiego, Rectora. Wydana od Gelasiusza Ruscowskiego, Archimandryty Wileńskiego. W Wilnie Roku Pańskiego 1603.* — Por. ESTREICHER, *Bibliografia Polska*, t. 16, 212.

234) JULIAN PELESZ, *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom*. Würzburg-Wiedeń, 1881, t. 2, str. 49 i 452.

235) PROCHASKA A., *Archiwum Domu książąt Sapiehów*. T. 1, nr. 437, s. 368.

druku podawać, ale nie masz zaczem y seminarzystom przyidzie się podobno rozbieżeć“. Miał więc Pocięj własnych seminarzystów już w roku 1603 i bolał nad brakiem funduszków na ich utrzymanie. Na podstawie tych świadectw należy tedy datę powstania seminarium cofnąć o całe 20 lat i zasługę założenia go przyznać Pocięjowi.

Do prac z dziejów unii Brzeskiej należy także dysertacja doktorska Dymitra Błażejowskiego o władzy metropolitów kijowskich unickich nad klerem zakonnym²³⁶). W OCP znajduje się krótkie omówienie ostatniego przed wojną wydanego tomu *Monumenta Poloniae Vaticana* (Kraków 1938), w którym znajdują się akta nuncjatury Bolognetiego²³⁷). Recenzent zwraca uwagę głównie na garść dokumentów, dotyczących Kościoła Wschodniego, zawartych w tym tomie. W przededniu wojny została wydana księga pamiątkowa ku czci ks. bpa Fulmana (Lublin 1939); znajduje się w niej na źródłach archiwalnych oparta praca prof. Aleksandra Kossowskiego o blaskach i cieniach unii w XVII—XVIII wieku²³⁸). Do dziejów unii w XVII—XIX wieku odnosi się praca ks. bpa Grzegorza Łakoty, sufragana przemyskiego obrz. wschodniego, o trzech synodach prowincjonalnych przemyskich²³⁹).

Z okresu porozbiorowego mamy do dziejów Kościoła pod zaborem rosyjskim dwie prace, które łączą się z dziejami Kościoła Wschodniego na tych ziemiach, mianowicie o. Rouët de Journala o nuncjaturze Litty (1797—1799)²⁴⁰) i ks. bpa Michała Godlewskiego o metropolicie Stanisławie Siestrzencewiczu-

²³⁶) DM. BŁAŻEJOWSKYJ, *De potestate Metropolitanum Kioviensium catholicorum in clerum regularem*, Roma 1943. Por. rec OCP 9 (1943), 235.

²³⁷) A. M. AMMANN S. J., Recenz. w OCP 5 (1939), 543—544.

²³⁸) A. KOSSOWSKI, *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII — XVIII wieku w świetle źródeł archiwalnych*. Odbitka z Księgi Pamiątkowej ku czci J. E. Ks. Mariana Fulmana. Lublin 1939.

²³⁹) G. ŁAKOTA, *Tri synody peremyśki i eparchijalni postanowy waljawśki w. 17—19*. Przemysł 1939.

²⁴⁰) ROUËT DE JOURNAL S. J., *Nonciature de Litta 1797—1799*. (Nonciatures de Russie d'après les Documents authentiques). Città del Vaticano 1943. Por. Gregorianum 24 (1943), 422.

Bohuszu za rządów Pawła I²⁴¹). Dawniejsze zaś prace i wydawnictwa źródłowe o Kościele katolickim w Rosji i w Królestwie Polskim w XIX wieku zestawiał i omówił obszernie na krótko przed wybuchem wojny ks. Mieczysław Ż y w c z y ń s k i²⁴²).

Pozostało nam do omówienia jeszcze kilka prac odnoszących się do dziejów chrześcijaństwa obrządku syryjskiego i syro-chaldejskiego. Mamy więc opracowane dzieje kongregacji zakonnej św. Hormizdasa i jej roli wśród chaldejskich katolików w pierwszej połowie XIX wieku²⁴³), mamy napisaną przez o. V o s t é sylwetkę biograficzną apostoła unii chaldejczyków z Rzymem w XVII wieku, Qas Khedera z Mossulu²⁴⁴), tegoż autora przyczynek do chronologii patriarchów nestoriańskich w XIV wieku²⁴⁵), oraz uwagi o używanej w pismach nestoriańskich rachubie czasu według tzw. „ery Wniebowstąpienia Pańskiego“²⁴⁶). O. H a u s h e r r, odczytując pewien rękopis liturgiczny gruziński, natrafił na tekst, który daje podstawę do uzupełnienia o dwa nazwiska listy biskupów Damaszku w IX wieku²⁴⁷). Artykuły w DTC o Kościele sy-

241) BISKUP MICHAŁ GODLEWSKI, *Dola i niedola Stanisława Siostrzencewicza-Bohusza za rządów cesarza Pawła I*. Polonia Sacra 1(1948) 145—175 (c. d. n.).

242) X. Dr MIECZYSLAW ŻYWCZYŃSKI, *Z badań i literatury o Kościele katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX*. Nova Polonia Sacra 3 (1939), 100—140.

243) P. STEPHANE BELLO, moine chaldéen, *La Ccngrégation de S. Hormisdas et l'Église Chaldéenne dans la première mcitié du XIXe siècle*. OCA nr. 122. Roma 1939.

244) J. M. VOSTÉ O. P., *Qas Kheder de Mossoul (Nov. 1679—30. déc. 1751)*. Notes bio-bibliographiques. OCP 10(1944), 45—90.

245) T e n s a m, *Mar Denha II Catholicos nestorien*. OCP 12(1946), 208—210.

246) T e n s a m, *L'ère de l'Ascension de Notre-Seigneur dans les manuscrits nestoriens*. OCP 7(1941), 233—243.

247) IR. HAUSHERR S. J., *Deux noms à ajouter à la liste épiscopale de Damas au neuvième siècle*. OCP 5(1939), 525—526.

ryjskim ²⁴⁸⁾ i syro-malabarskim ²⁴⁹⁾ zawierają, prócz wiadomości o literaturze teologicznej syryjczyków i malabarczyków i o ich doktrynie teologicznej, także szkic dziejów tych odłamów chrześcijaństwa.

ZAKOŃCZENIE

Mimo że zestawienie nasze nie jest wyczerpujące, mimo że obejmuje ono okres wojenny i powszechnego wyczerpania powojennego, jest ono znacznie obszerniejsze od poprzedniego zestawienia literatury teologicznej o Wschodzie chrześcijańskim za lata 1923—1933. Świadczy to o stałym wzroście zainteresowania teologii katolickiej Wschodem chrześcijańskim. Prócz tej ilościowej różnicy między obu zestawieniami, wynikającej zresztą częściowo stąd, że nasze zestawienie obejmuje oprócz prac z dogmatyki także prace z innych gałęzi nauk teologicznych, możemy stwierdzić także pewną różnicę jakościową między badaniami naukowymi nad Wschodem chrześcijańskim w latach 1923—1933 i w latach od wybuchu ostatniej wojny. Tam prócz wydawnictw źródłowych na pierwszy plan wysunęły się wielkie dzieła syntetyczne o całej dogmatyce Wschodu chrześcijańskiego. Tu wydawnictwa źródłowe są w dalszym ciągu prowadzone niemal we wszystkich gałęziach nauk teologicznych, a nawet przybyły nowe. Natomiast znikoma jest liczba prac syntetycznych; przeważają prace monograficzne i przyczynkowe. Z nich dopiero, jak z cegiełek i kamieni dobrze obrobionych, wzniesie się gmach syntezy, która uzupełni pionierskie, ale pod wielu względami niewyczerpujące prace Jugie'ego i inne podobne

Widać, że teologia katolicka wzięła sobie do serca słowa Zbawiciela „aby wszyscy byli jedno“ i swój codzienny trud słączenia nad pozólkłymi rękopisami, odgrzebywania dorobku myśli teologicznej dawnych czasów z wielowiekowego zapomnienia, odtwarzania dawnych form kultu Bożego w dawniej kwitną-

248) I. ZIADÉ, *Syrienne église*. DTC, t. 14, 3017—3088.

249) E. card. TISSERANT, *Syro-malabare église*. DTC, t. 14, 3089—3162.

cych a dziś już często zgasłych ogniskach chrześcijaństwa, badania dziejów chrześcijaństwa wschodniego i jego form organizacyjnych, celem lepszego zrozumienia ducha i form dzisiejszego chrześcijaństwa wschodniego — składa na ołtarzu widomego zjednoczenia wszystkich w Chrystusie. Tego trudu nie przerwała teologia nawet w okresie najstraszliwszego rozdarcia i skłócenia wszystkich narodów w czasie ostatniej wojny. Moc zaś do wytrwania w tych pracach płynie zarówno z wiary w świętość sprawy zjednoczenia, jak i z niezłomnej nadziei, że prace te przyspieszą chwilę, w której wszyscy chrześcijanie stanowią znowu jedną owczarnię pod jednym Pasterzem.

•